Gecenin Karanlığında

Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliği

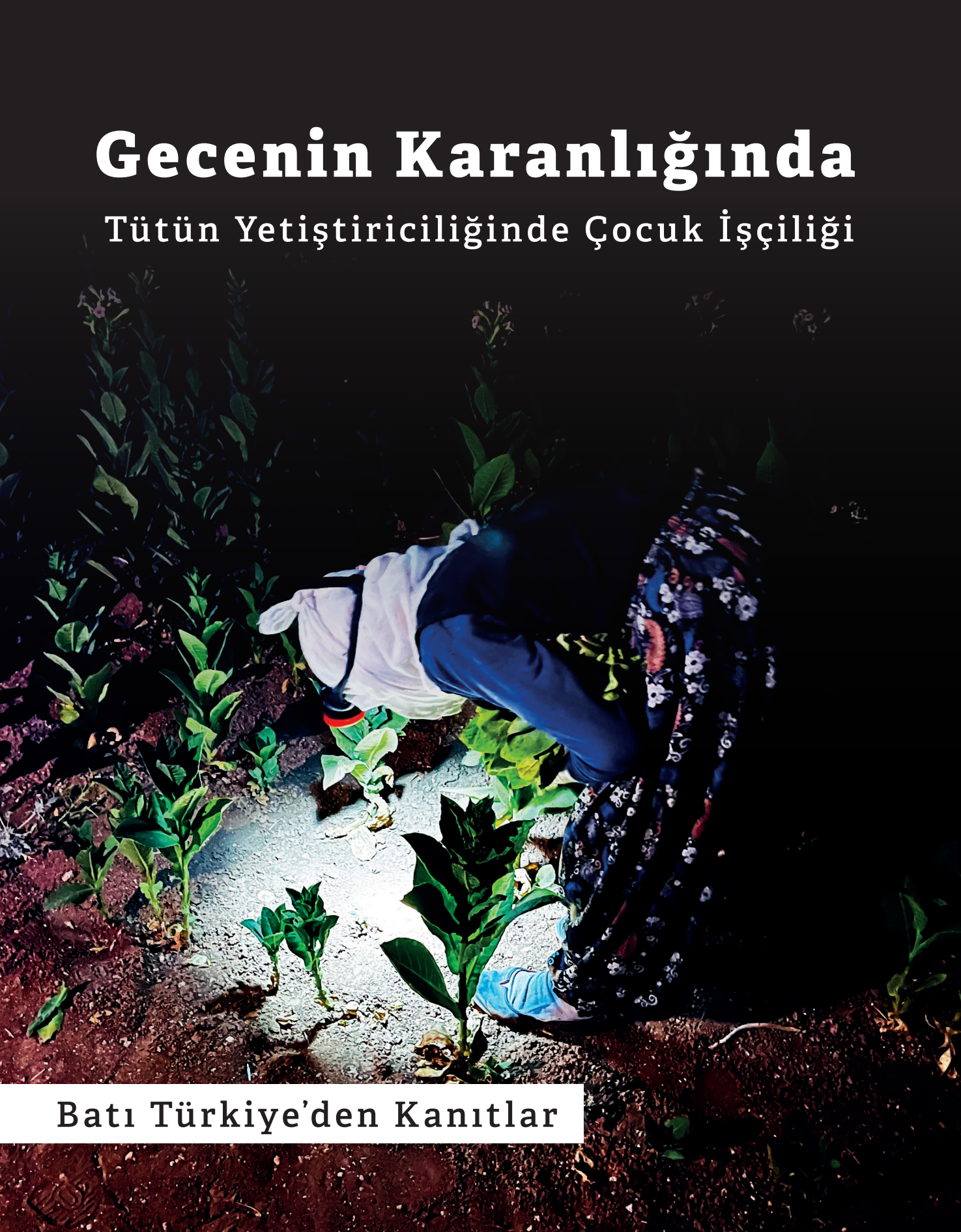

Batı Türkiye'den Kanıtlar

Gecenin Karanlığında

Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliği

Batı Türkiye'den Kanıtlar

Yazarlar (Alfabetik sırayla)

Beyza Gülgönül

Charlotte Lloyd

Ertan Karabıyık

Özgür Çetinkaya

Sumru Nur Elden

Umut Kuruüzüm

Tasarım

Karaşın Grafik

Baskı

Ankara - 500 adet

Ekim 2023

Fotograflar

Kalkınma Atölyesi Arşivi

İthaf

Raporumuz, başta kamu kurumları ve şirketler olmak üzere, tütün ürünlerinin çocukların emeğine bağımlılığını sona erdirme gücüne sahip karar alıcılara adanmıştır.

Teşekkür

Bu rapor, hiçbir kurum ya da donörden finansal ve teknik destek almadan, tamamen araştırmacıların ve Kalkınma Atölyesi Kooperatifi'nin fonları ve emeği ile hazırlanmıştır.

Türkiye'nin Ege Bölgesi'nde Tavas ve Kale'de oryantal tütün yetiştiren ve emek veren ailelere şükranlarımızı sunarız.

Bu yayın bir kamu malıdır. Araştırma ekibinden izin almaya gerek olmaksızın serbestçe kullanılabilir ve çoğaltılabilir.

KALKINMA ATÖLYESİ

Bilim, Kültür, Eğitim, Araştırma, Uygulama,
Üretim ve İşletme Kooperatifi
Çankaya Mah. Üsküp Cad. No: 16/14 Çankaya - Ankara
+90 (553) 211 38 97

info@ka.org.tr
www.ka.org.tr
kalkinmaatolyesi
kalkinmatolyesi

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BAT	British American Tobacco
ECLT	Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılması Vakfı
ENAG	Enflasyon Araştırma Grubu
FAO	Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
FSFW	Dumansız Bir Dünya Vakfı
IGTA	Uluslararası Tütün Yetiştiricileri Birliği
ILAB	Uluslararası Çalışma İşleri Bürosu
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
JTI	Japan Tobacco International
NCI	Ulusal Kanser Enstitüsü
PMI	Philip Morris International
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
STOP	İnsanlar için Dönüştürücü Fırsatların Desteklenmesi
TAPDK	Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TEKEL	Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri A.Ş.
TKÇS	Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi
TL	Türk Lirası
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
TÜRK-İŞ	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
USDoL	ABD Çalışma Bakanlığı
YTH	Yeşil Tütün Hastalığı
WFP	Dünya Gıda Programı
WHO	Dünya Sağlık Örgütü

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR **1**

YÖNETİCİ ÖZETİ **5**

ÖNSÖZ **7**

1. ÇALIŞMANIN AMACI **9**

2. YÖNTEM **10**

2.1. Araştırma Tasarımı 10

2.2.Veri Toplama ve Analiz 10

2.3.Sınırlılıklar 12

3. KÜRESEL GENEL BAKIŞ: TÜTÜN YETİŞTİRİCİLİĞİNDE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ **13**

3.1. Küresel Tütün 13

3.2. Tütün Yetiştiriciliği 18

3.3. Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliği 23

4. TÜRKİYE'DE TÜTÜNE GENEL BAKIŞ **28**

4.1. Tütün Yetiştiriciliğinin Tarihçesi 28

4.2. Günümüz Türkiye'sinde Tütün Yetiştiriciliği 38

5. BULGULAR **44**

5.1. Aile İşgücüne Bağımlılık 44

5.2. Aile İşgücü Kaybı ve Olası Geçişler 54

6. SONUCA YÖNELİK ÖNGÖRÜLER **62**

7. ÖNERİLER **64**

Tablolar

Tablo 1: Veri toplama yeri ve sıklığı 11

Tablo 2: Tütün yaprağı çeşitleri, yetiştirme bölgeleri ve nitelikleri 18

Tablo 3: USDoL'a göre tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçi çalıştıran ülkeler ve bu ülkelerdeki tütün ve tütün mamulleri üreticisi şirketler (2021) 24

Tablo 4: Türkiye'de en çok tütün yetiştiren iller, 2021 38

Tablo 5: Tavas Ovası'nda 2021 yılında 35 dekar tütün tarımının maliyetleri 48

Tablo 6: 35 dekarlık bir alanda tütün yetiştiriciliği için harcanan iş günü sayısı 48

Tablo 7: Zaman ve işgücüne göre tütün yetiştirme görevleri 51

Grafikler

Grafik 1: Dünya işlenmemiş tütün yaprağı üretimi (1965-2020) 19

Grafik 2: 2002-2021 yılları arasında Türkiye'deki tütün yetiştiricilerinin sayısı 30

Grafik 3: Yıllara göre Türkiye'de tütün yaprak üretimi (ton) 35

Grafik 4: Tütün yetiştiriciliğinden kaynaklandığı düşünülen sağlık sorunları 47

Grafik 5: Aile fertlerinin tütün yetiştiren haneleri terk etme nedenleri 57

Grafik 6: Tütün yetiştiren hanelerde alternatif gelir kaynakları 58

Haritalar

Harita 1: Araştırma sahası 12

Harita 2: Türkiye'deki tütün yetiştirme alanlarının ilçelere göre dağılımı ve yıllara göre değişimi (1995-2005-2015) 32

Harita 3: Türkiye'deki tütün üretiminin ilçelere göre dağılımı ve yıllara göre değişimi (1995-2005-2015) 33

Harita 4: Türkiye'de tütün yetiştiriciliği yapılan bölgeler 36

YÖNETİCİ ÖZETİ

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de küresel ölçekte kabul görmeyen tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğine dair kanıtlar sunmaktır.[1] Bulgularımız, tütün yetiştiriciliğinde ücretsiz aile işçiliği kapsamında çocuk işçiliğinin hem belirgin hem de yaygın olduğunu göstermektedir. Çocukların tütün işçiliğinde çalıştırılması, çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden biridir ve bunun tek nedeni tütün yapraklarının zehirli olması değildir.[2] Ayrıca, çalışma saha çalışmasına dayanan birincil bilgiye dayanarak, politika yapıcılara, sivil topluma, kâr amacı gütmeyen kuruluşlara ve Türkiye'de tütün yetiştiren ailelerin ve bireylerin koşullarını iyileştirmeyi amaçlayanlara bilgi sunmayı amaçlamaktadır. Bunlarla birlikte raporda, Türkiye tütün yetiştiriciliğindeki önemli güncel dinamikleri belgelemeye odaklanılmaktadır.

Tütün yetiştiriciliğinde çocuklar genellikle tütün yaprağı hasadında geceleri çalıştırılmaktadır. Bu çalışma biçiminin neden olduğu uykusuzluk çocukların fiziki, sosyal ve düşünsel gelişimlerini olumsuz olarak etkilemektedir. Tütün mamulü üreticileri, tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğine karşı olsalar bile, 1940'lardan beri çocuk işçiliğiyle yetiştirilen tütün yapraklarını sigara üretiminde kullanmaktadır.

Çalışma kapsamında veri ve bilgi toplama Türkiye'nin batısındaki Denizli ilinin verimli bir ovası olan Tavas'ta gerçekleştirilen saha çalışması ve tütün yetiştiricisi ailelerle telefonla gerçekleştirilen anketleri içermektedir. 2022 yılı yaz aylarında yaklaşık sekiz gün süren saha çalışması sırasında tütün yetiştiriciliği yapan yirmiden fazla aile ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmacıların 2019 Mayıs ve Haziran aylarında gözlem yapmak amacıyla bölgede bulundukları dönemlerde, tütün yetiştiriciliği ve çocuk işçiliği ile elde ettikleri saha notları da derlenmiş ve bu rapora bir iç görü olarak eklenmiştir. Türkiye'de daha önce tütünde çocuk işçiliği ile ilgili yayınlanmış herhangi bir araştırma bulunmadığı için, bu çalışma bu alanda paydaşlara sunulan ilk belge niteliğindedir.

---

[1] Özellikle, ABD Çalışma Bakanlığı›nın çocuk işçiliği ile yetiştirilen ürünler listesinde Türk tütününün yer almaması dikkat çekicidir.

[2] Yeşil tütün hastalığı, deri yoluyla nikotin zehirlenmesinin iyi bilinen bir biçimidir. Tütün yetiştiriciliğinde çocuklar ve yetişkinlerde en çok görülen hastalıklardan birisidir. Tütün yaprakları toplanırken veya/ve kurutulurken çıplak elle çalışmaktan kaynaklanmaktadır. Genellikle kurutulmak üzere toplanmış olan yeşil tütün yaprakları ellerde ve koltuk altlarında tutulur. Çoğu zaman yeşil tütün yaprakları yaştır ve nikotinin deri yoluyla vücuda girer.

Tavas Ovası'nda tütün yetiştiriciliği; genellikle çocuklar, engelliler ve yaşlılar da dâhil olmak üzere tüm aile bireylerini ağır tarım işçiliği yapmaya zorlayan sözleşmeli tarım sürecine bağımlıdır. Yetiştirme sezonunun başında, sözleşmelerde belirtilen ürün fiyatları, çiftçilerin gerekli işgücünü mümkün olduğunca düşük maliyetle tedarik etmelerini gerektirmektedir. Bu da çiftçilerin tütün yetiştirerek yüksek gelir elde edebilmek için sıklıkla çocuklarıyla ya da akrabalarının çocuklarıyla ücretsiz işgücü sağlamaları gerektiği anlamına gelmektedir.

Sigara ve diğer tütün mamül üreticileri, kâr sağlayan tedarik zincirinde çocuk işçiliğinin yer almamasını sağlama sorumluluğunu taşımaktadır. Türkiye'de yetiştirilen ve özel tadıyla ünlenen narin Şark tipi tütünü satın alan tütün mamulü üreticileri, bu sorumluluğu üstlenmelidir.

Bu çalışma, tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğini önlemeye yönelik çeşitli girişimlerin varlığına rağmen, tütün yaprağı işleyen firmaların hâlâ çocuk işçiliğiyle üretilen tütüne dayandıklarını kanıtlamaktadır. Tütün yaprağı işleyen ve tütün mamulleri üreten firmaların yanı sıra kanun ve politika yapıcıları, sivil toplum kuruluşları, meslek örgütleri, Birleşmiş Milletler'e bağlı kuruluşlar, tedarik zincirinin markaları bu önemli küresel emtiada çocuk işçiliğine karşı yeni veya yenilenmiş çabaları nasıl destekleyebilir? Kanun yapıcılar, politika yapıcılar ve sivil toplum kuruluşlarının tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğine nihayet son vermesi için ne yapmaları gerekiyor? Küresel ölçekte şirketlerin artık hukuken tedarik zincirlerini takip etmeleri, raporlama yapmaları, olumsuz durumlardan sorumlu olmaları ve çözüm süreçleri geliştirme zorunluluğu, Türkiye'deki tütün piyasasını ve aktörlerini nasıl etkileyecek? Çalışma, bu çok boyutlu ve çok paydaşlı soruları ele alarak, çözüm odaklı, veriye dayalı ve interdisipliner bir perspektifte değişime odaklanmaktadır.

ÖNSÖZ

Akşamüzeri tütün tarlası. Denizli/Tavas, Ağustos 2022

Tarım sektöründe çocuk işçiliği, çocuk işçiliğinin en yaygın biçimlerinden biri olup, çocukların sağlıklı büyüme ve gelişimine olumsuz yönde etkide bulunmaktadır. Çocuk işçiliği, dünyanın hemen her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de tarımsal üretimin çeşitli aşamalarında, türlerinde ve coğrafi bölgelerinde oldukça yaygındır. Mevsimlik gezici tarım işçiliği[3], tarımsal faaliyetlerde çocuk işçiliğinin en yaygın görülen biçimidir. Bu çocuklar genellikle eğitimlerine devam edememekte, zorlu koşullarda yaşamakta ve çalışmaktadırlar. Koşulların zorladığı aileler, çocukları bahçelerde, tarlalarda çalışmaya başladığında farkında olarak ya da olmadan çaresizlik içinde yoksulluk döngüsünü yeniden üretmektedir.

2021 yılı verilerine göre, Türkiye'nin 81 ilinin üçte birinde yaklaşık 45 bin çiftçi tarafından tütün yetiştirilmektedir. Bu işgücünün bir kısmı mahalli[4] ve mevsimlik gezici tarım işçilerinden oluşsa da, işin büyük kısmı ücretsiz hanehalkı işgücü[5] ta-

---

[3] Sürekli ikamet ettiği yerden (il, ilçe, köy, mahalle) ekonomik gelir elde etmek amacıyla ayrılarak bir başka yerleşim yerine seyahat ederek burada tarımsal üretim sürecine en az bir gün süresince katılan, ancak sürekli bu işte çalışmayan (geçici) işçiler.

[4] Tarımsal üretim sürecine ekonomik gelir elde etmek amacıyla katılan; bulunduğu il, ilçe, köy, mahallede tarla/bahçede çalışan, akşam ise sürekli yaşadığı yere, evine geri dönen işçidir.

[5] Sahip olduğu veya ortakçılığını, yarıcılığını aldığı tarlada/bahçede tarımsal üretim sürecine katılan ve bunun karşılığında bir ücret almayan aile üyeleri veya yakınlarından oluşan kişilerdir.

rafından gerçekleştirilmektedir. Tüm hanehalkının emeği olmadan, tütün yetiştiriciliği çoğu çiftçi için sürdürülebilir bir geçim kaynağı değildir. Dolayısıyla, çocuk işçiliği tütün yetiştiriciliğinin bugünkü gerçekliğinde adeta zorunluluk haline gelmekte ve sektörü kronik olarak çocukların emeğine bağımlı hale getirmektedir.

Kalkınma Atölyesi, yaklaşık 20 yılını Türkiye tarımında çocuk işçiliği üzerine araştırma projeleri yürütmek ve bulguları küresel çapta yaymak için harcamıştır. Kalkınma Atölyesi uzmanları ve gönüllüleri, herhangi bir kuruluştan ayni veya nakdi destek almadan, tamamen kendi kaynaklarını kullanarak, Türkiye'nin batısında Şark tipi tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliği konusundaki bu çalışmayı tamamlamıştır. Amacımız, tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçi kullanımını görünür kılarak, tütün tedarik zincirinden sorumlu ulusal ve uluslararası kurumların bu konuda farkındalık kazanmasını, harekete geçmesini ve daha fazla çaba harcamalarını sağlamaktır.

Her şeyden önce, araştırma boyunca, işlerine ara vererek bize zamanlarını ayıran, bilgilerini ve görüşlerini bizlerle paylaşan çok sayıda tütün yetiştiricisine içten şükranlarımızı sunmak isteriz. Ayrıca; tütün eksperleri, iş aracıları, akademisyenler ve özellikle de çocukluklarından beri tütün tarlalarında çalışmış ve halen çalışmakta olan kişilerin deneyim ve fikirlerini açık bir şekilde paylaşmalarını takdirle karşılıyoruz. Bu çalışmanın tütün yetiştiriciliğinde çalışan çocukların zorlu yaşamlarını iyileştireceğini ve bu kalıcı soruna yönelik acil ve kalıcı çözümlerine katkıda bulunacağını umuyoruz.

Çalışmanın Amacı 1

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de tütün tarlalarında çalışan çocuklar hakkında veri toplamak ve elde edilen sonuçları sorunun ve çözümün paydaşlarına sunmaktır. Çalışma, Batı Türkiye'de tütün yetiştiren belirli sayıda aileyle anket, derinlemesine görüşmeler ve katılımcı gözlem yoluyla, çocukların gece çalışmasını da içeren bu riskli işe nasıl ve neden itildiğini araştırmaktadır. Bu çalışma;

- Türkiye'nin batısında, çocuk işçiliğinin ampirik kanıtları ve belgelenmesi yoluyla kamuoyunu Şark tipi tütün tarlalarında çalışan çocuklar hakkında bilgilendirmeyi hedeflemekte,
- Türkiye'de son yirmi yılda sözleşmeli Şark tipi tütün yetiştiriciliğinin serbest piyasa ekonomisi tarihini kısaca anlatmakta,
- Tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğinin altında yatan mevcut sosyo-ekonomik koşulları belgelemekte,
- Türkiye'nin batısındaki tütün yetiştiriciliğindeki son demografik değişimleri; hareketlenmeleri ve geçişleri aktarmakta,
- Türkiye'de en kötü biçimdeki çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması ve tütün yetiştiricileri için insana yakışır çalışma koşullarının ve geçimlik bir ücretin sağlanması için veriye dayalı politika önerileri sunmaktadır.

2 Yöntem

2.1. Araştırma Tasarımı

Bu çalışma iki yöntemsel aşamada ilerlemiştir: birincisi, literatür taramasını da içeren masabaşı çalışma ve diğeri Türkiye'nin batısında gerçekleştirilen saha çalışmalarıdır. Masabaşı çalışma aşamasında, Türkiye'de ve dünyada tütün yetiştiriciliği ve çocuk işçiliğine ilişkin önemli veriler bir araya getirilmiş, ulusal ve uluslararası kaynaklar taranmıştır. İl düzeyinde ekim alanları, yetiştirici sayısı, üretim hacmi, verim ve 2010 yılından bu yana gerçekleşen tütün satışları hakkında veri derlemek, özellikle Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine dayanarak odaklanılan bir konu olmuştur. Görüşme formları ve anketler gibi araştırma araçlarının geliştirilmesi de dâhil olmak üzere saha çalışmasının planlanması da masabaşı çalışması sırasında gerçekleştirilmiştir.

Saha çalışması, tütün yetiştiren ailelerin yanı sıra anahtar kişi ve kurumlardan uzmanlarla birebir görüşmeleri kapsamıştır. Saha çalışması için Denizli ilinin Tavas ilçesinin ve aynı verimli ovayı paylaşan yakın köy ve kasabaların seçilmesinin başlıca nedeni, 2021 yılı istatistiklerine göre Ege Bölgesi'nde tütün ekilen en geniş alan olmasıdır. Denizli ilinin seçilmesinin bir diğer nedeni, daha önce tarım işçileriyle yapılan çok sayıda çalışmanın sonucunda geniş bir bilgi kaynağı ve sosyal ağa sahip olunmasıdır. Araştırmacılar, tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçi kullanımını belgelemenin yanı sıra, çocuk işçi kullanımını ortadan kaldırmaya veya azaltmaya yönelik fırsatlara ışık tutmak amacıyla Türkiye'deki güncel tütün yetiştirmenin koşulları ve dinamikleri hakkında da veri ve bilgi toplamıştır. Saha çalışması sonrasında, tütünde çocuk işçiliği üzerine çalışmış küresel ölçekteki akademisyenlerle çevrimiçi toplantılar düzenlenmiş ve çözüm önerilerine yönelik veri ve bilgi alış-verişi gerçekleştirilmiştir.

2.2. Veri Toplama ve Analiz

Telefon anketlerine ve akademik uzmanlarla yapılan çevrimiçi mülakatlara ek olarak, Tavas Ovası'na iki defa saha ziyaretinde bulunulmuştur. Bu çalışmada toplam 8 anahtar kişi ve tütün yetiştiren 38 hane ile görüşülmüştür (Tablo 1). İlk saha çalışmasında, Şark tipi tütünün baskın ürün olduğu Tavas ilçesinde gerçekleştirilmiştir. Beş hanenin üyeleri de dâhil olmak üzere yirmiden fazla kişiyle görüşülmüştür.

Ayrıca iki tütün eksperi, bir tarım aracısı, bir "köy adamı",[6] bir köy muhtarı, bir zirai ilaç satıcısı ve iki ziraat mühendisi ile de mülakatlar 3-7 Ağustos 2022 tarihleri arasında araştırma ekibi tarafından yüz yüze gerçekleştirilmiştir. İkinci saha çalışması 7-10 Kasım 2022 tarihleri arasında Denizli'nin Kale ilçesine bağlı Gülbağlık Mahallesi'nde gerçekleştirilmiştir. Bu ikinci çalışmada hasat sonrası dönemde tütün yetiştiren 8 aile ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır.

Tablo 1: *Veri toplama yeri ve sıklığı*

Veri Toplama	İlçe ve Mahaleller	Anahtar Kişi ve Kurum Görüşmeleri	Derinlemesine Görüşmeler	Anket	Toplam
Saha çalışması 1	Tavas (Ebecik, Medet, Nikfer)	6	8	-	14
Saha çalışması 2	Kale (Gülbağlık)	-	8	-	8
Telefon görüşmeleri	Acıpayam; Tavas (Medet, Garipköy); Kale (Narlı, Gülbağlık)	-	-	22	22
Çevrimiçi görüşmeler	-	2	-	-	2
Toplam		**8**	**16**	**22**	**46**

Aralık 2022 başında, 22 haneye telefon anketi uygulanmıştır. Anket ve tütün yetiştiren ailelerle yapılan detaylı görüşmeler kapsamında tütün yetiştirme takvimindeki işler (fide yetiştirme, tarlaya dikim, ilaçlama, bakım, hasat ve satış), tarımsal faaliyetler için kullanılan iş türleri ve iş bölümü, çocuk işçi çalıştıranların çalışma düzenleri ve uygulamaları, tütün yetiştirmeyle ilişkili maliyetler ve gelirler, ailenin tütün dışı tarımsal faaliyetleri ve gelirleri, tütün yetiştiren hanelerin tütün yaprak alıcıları ve tütün şirketleriyle olan ilişkileri yer almıştır.

[6] Köy adamı, tütün yaprağı alımı yapan şirketlerin köy düzeyinde tütün ekimini izlemesine, denetlemesine ve şirketlere tütün üreticileriyle ilişki kurmalarında yardımcı olur.

Harita 1: Araştırma sahası

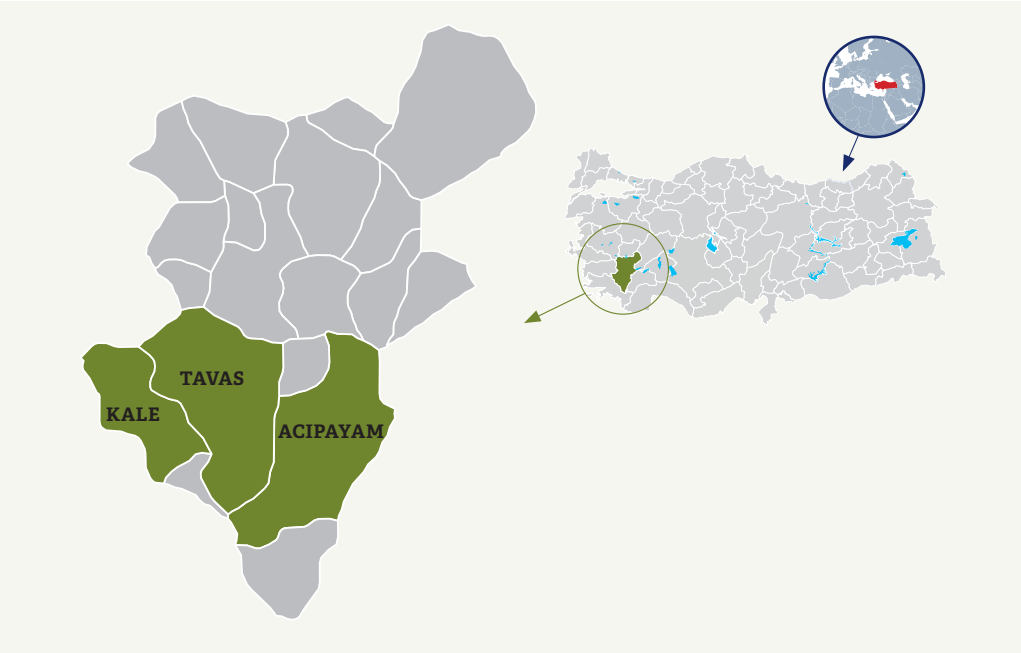

2.3. Sınırlılıklar

Bu çalışma tamamen gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirilmiş, çalışma ve yazım için ayrılan tüm zaman ve kaynaklar araştırma ekibi, meslektaşlar ve arkadaşlar tarafından sağlanmıştır. Bu raporun yayınlanmasını etkileyebilecek bir çıkar çatışmasından kaçınmak için hiçbir kişi ve kurumdan finansal ya da ayni bir destek alınmamış ve talep edilmemiştir. Bununla birlikte; finansman kısıtlamaları, uzun vadeli ve büyük ölçekli bir araştırmanın mevcut proje için mümkün olmadığı anlamına gelmektedir.

İlk saha çalışması tütün hasadının yoğun olduğu bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, tütün yetiştiren ailelerle ya öğle yemeği sırasında ya da gece tarladaki işleri bittikten kısa bir süre sonra görüşülmüştür. Bir görüşme, çalışma şartlarını takip etmek amacıyla aile üyeleri tarlada çalışırken gece saatlerinde tamamlanmıştır. Saha çalışması devam ederken, Türkiye'de faaliyet gösteren ve tütün yetiştiriciliğinde önemli rolleri olan on yerli ve yabancı tütün yaprağı satın alan firma görüşmeye davet edilmiş, ancak hiçbiri görüşme talebine yanıt vermemiştir. Türkiye'de tütün yetiştirme ve mamül üretim politikaları, insan hakları ihlalleri, yasak iş biçimleri ve hukuki olmayan iş süreçleri ile ilişkilendirilebilir. Bu durumun nedenleri anlaşılmakla birlikte, çözüm odaklı ve işbirliğine dayalı bir yaklaşımla değişmesi umut edilmektedir.

Küresel Genel Bakış: Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliği

3

Bu bölüm, küresel tütün endüstrisi; tütün yetiştiriciliği ve tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliği konularında tarihsel ayrıntılar ve yorumsal bağlam sunmaktadır. Birinci bölümde, araştırma küresel tütün endüstrisinin tarihsel gelişimini ve etkilerini incelemekte ve dünya genelinde tütün üretimine odaklanmaktadır. Daha sonra, Türkiye'de üretilen Şark tipi tütünün yetiştirilme süreci ve piyasaya sunulma evrimi detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu analiz, tütün yetiştiriciliği ve işleme sürecinin tarih boyunca nasıl şekillendiğini ve günümüzdeki durumunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Son olarak, tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliği sorunu ele alınarak bu alandaki çalışma koşulları, çocuk işçilerin maruz kaldığı riskler ve bu soruna yönelik çözüm önerileri üzerinde durulmaktadır.

3.1. Küresel Tütün Sektörü

Küresel olarak tütün endüstrisi, yetiştiricilik, imalat, dağıtım ve perakende gibi çeşitli alanlarda milyonlarca insanı doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Tütün sektörü; çiftçiler, işçiler, fabrika çalışanları, sektör profesyonelleri, pazarlamacılar, perakendecileri ve sigara tüketicilerini içine almaktadır.

Tedarik zinciri tütün bitkilerinin yetiştirilmesi ve hasat edilmesiyle başlar, ardından yapraklar hava, buhar veya güneş kullanılarak kurutulur. Birincil işleme, tütün dışı maddelerin ayıklanmasını ve çıkarılmasını, sap ve yaprağın ayrılmasını, kesilmesini ve harmanlanmasını ve muhtemelen aroma ve boyaların eklenmesini içerir. İşlenen yaprak daha sonra sigara, puro ve çiğneme tütünü gibi çeşitli nihai ürünlere dönüştürülür. Paketleme ve dağıtımdan sonra, tütün ürünleri süpermarketlerde, büfelerde, bakkallarda, mağazalarda ve diğer satıcılarda 14 milyondan fazla satış noktasında tüketicilere ulaştırılır (PMI 2023).

Tütün tedarik zincirine milyonlarca kişi katkıda bulunur, ancak kârlar birkaç küresel şirketin elinde toplanır. Örneğin, dünyada senelik 25 milyar ABD doları değerinde tütün yaprağı yetiştirmek için 10 milyondan fazla çiftçinin olduğu tahmin edilmektedir (FAOSTAT, 2020). İşlenmiş tütün yaprağı, 1,5 milyondan fazla kişi (kayıt dışı istihdam da sayılırsa 6 milyondan fazla) tarafından nihai ürünlere, çoğunlukla sigaraya dönüştürülmektedir (NCI ve WHO, 2016: 547-8). Tütün mamül üretim aşa-

Taze ve kurutulmuş tütün yaprakları. Denizli/Tavas, Ağustos 2022

masına ulaştığında yaklaşık 251 milyar ABD doları değerindedir (PMI 2019). Tütün ürünlerinin satışı ise yaklaşık 782 milyar ABD doları gelir getirmektedir (Insight Partners 2022).

En büyük çok uluslu tütün mamulleri üreticileri Philip Morris International (PMI), Japan Tobacco International (JTI), British American Tobacco (BAT) ve Imperial Brands olup, 2021 yılında toplam piyasa değerleri 310 milyar ABD dolarının üzerindedir (Eloise, 2023). Altria Group ve China National Tobacco Company (devlete ait yerel bir işletme) de tütün endüstrisindeki başlıca kurumsal aktörlerdir. Bu şirketler, ürünlerinin satışının devamını sağlamak için hükümetlere lobi yapmak ve ulusal ve uluslar üstü düzenlemeleri etkilemek için aktif olarak kullandıkları muazzam bir ekonomik güce sahiptir.

Küresel "tütün kontrolü" hareketi 1960'lardaki uluslararası konferanslara ve değişimlere kadar uzanmakta olup, 2003 yılında Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından Tütün Kontrolü Çerçeve Sözleşmesi'nin [(TKÇS)/ Framework Convention on Tobacco Control (FCTC)] kabul edilmesiyle bir dönüşüme yol açmıştır (Reubi ve Berridge, 2016; WHO, 2009a). Tütün kontrolü, halen her yıl meydana gelen tütünle ilişkili milyonlarca hastalık ve ölümü önlemek için tütün ürünlerinin tüketimini azaltan politika ve düzenlemeleri ifade etmektedir. Uluslararası, ulusal ve yerel düzeylerde uygulanan bu halk sağlığı müdahaleleri arasında tütün vergilerinin artırılması, iş yerlerinde tütün mamullerinin içilmesinin yasaklanması, kamu bilgilendirme kampanyaları ve büyük çaplı, doğrudan sağlık uyarı etiketlerinin paketlere yapıştırılması, tütün ürünü reklamlarının yasaklanması ve tütün mamulü tüketimini bıraktırma yardımlarına erişimin artırılması yer almaktadır (Joossens ve Raw, 2014).

Sözleşmeyi onaylayan 181 ülkede hükümleri yasal olarak bağlayıcı olan TKÇS'nin dünya genelinde tütün kullanımını azalttığı yaygın olarak kabul edilmektedir. Bir araştırmaya göre, tütün kontrol önlemlerinin anlaşmanın ilk on yılında tütünle ilişkili 22 milyon ölümü engellediğini tahmin etmektedir (Chung-Hall ve ark., 2019). Özellikle birden fazla tütün kontrol politikasının "kişisel tutumları ve toplumsal normları şekillendirmek için sinerjik olarak hareket ettiği" durumlarda sigara içme yaygınlığı da azalmıştır (Levy vd., 2004: 349). Güvenilir istatistikler konusunda uzlaşma olmasa da önemli raporlar, TKÇS'nin yalnızca talebi hedeflemek yerine denklemin arz tarafı aracılığıyla tütün kullanımını azaltmaya yönelik uzun vadeli stratejisinin önemli bir sonucu olarak, tütün üretiminde ve tütün yetiştiriciliğine katılan kişi sayısında genel bir düşüş olduğunu göstermektedir (ILO, 2003, 2014: 201; NCI ve WHO, 2016).

TKÇS, dünya genelinde tütün mamulü kullanımına ilişkin norm ve düzenlemelerin dönüştürülmesinde etkili bir araç olsa da, tütün endüstrisinin müdahalesi

tütün kontrolü için bir zorluk teşkil etmektedir. Birbirine sıkı sıkıya bağlı tütün endüstrisinde uzun bir siyasi müdahale geçmişi bulunmaktadır. Gelirleri 1950'lerde en düşük seviyelerde olan endüstri, tütünün önemli sağlık risklerini gizlemek için yanlı araştırmalarla kanıtları gizleme ve yanlış bilgilendirme kampanyaları yürütme konusunda ünlenerek ya yasaları atlamış ya da çiğnemiştir (Coraiola ve Derry, 2019). Çok sayıda kanıt, tütün mamulü üreten şirketlerinin yasa dışı faaliyetlerinin geçmişte kalmadığını göstermektedir. Örneğin, burley yaprak tütünün önde gelen yetiştiricisi Malawi'de tütün yaprak alımının tekelci kontrolü, çiftçilere adil ödeme yapılmasını engelleyen ve iyi belgelenmiş bir fiyat sabitleme vakasına zemin hazırlamıştır (Otañez vd., 2007; Otañez ve Graen, 2014). Düşük ve orta gelirli ülkelerdeki yerel davalar ve uluslararası tahkim, giderek artan bir şekilde, şirketlerin yağmacı fiyatlandırma modelleri ve sigara kaçakçılığı ile suç ortaklığı gibi tütün kontrol önlemlerinin düzenlemeye çalıştığı uygulamaları sürdürmelerine izin vermektedir (Gilmore ve ark., 2015).

2000'li yılların başında TKÇS antlaşmasının hazırlanma süreci, tütün endüstrisinin müdahale taktiklerini ön plana çıkarmış ve 2008 yılında müdahalenin sınırlandırılmasına ilişkin kapsamlı kılavuzlar yayınlanmıştır (FCTC, 2008). DSÖ'nün konuyla ilgili özel raporları, endüstrinin yasal ve düzenleyici süreçlere müdahale ettiği altı yolu vurgulamıştır: (1) siyasi ve yasal süreçleri etkilemek, (2) endüstrinin ekonomik önemini abartmak, (3) itibarlarını düzeltmek için kamuoyunu manipüle etmek, (4) destek grupları oluşturmak, (5) bilimsel araştırmaları itibarsızlaştırmak ve (6) hükümetleri dava açarak korkutmak (WHO, 2009b, 2012). Her bir müdahale türünün belgelenmiş örnekleri çoktur.

Madde 5.3 uyarınca, TKÇS'yi onaylayan ülkeler *"tütün kontrolünü tütün endüstrisinin ticari ve diğer çıkarlarından korumak"* için mevzuat çıkarmayı taahhüt etmektedir. Akademisyenler ve tütün kontrolü uygulayıcıları tarafından Madde 5.3'ün ülke düzeyinde uygulanmasını ölçmek için geliştirilen bir ölçek, endüstri müdahalesinin boyutunu teşhis etmek için yedi temel temayı belirtmektedir: şirketlerin politika geliştirmeye katılım düzeyi, kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri, tütün endüstrisinin faydaları, tütün ve hükümet arasındaki gereksiz etkileşimler, şeffaflık, çıkar çatışması ve önleyici politika önlemleri (Assunta ve Dorotheo, 2016). TKÇS'yi imzalayan 181 ülkenin yüzde 70'inden fazlası tütün endüstrisinin müdahalesini sınırlandırmak için bazı önlemler almıştır. Kenya'da BAT tarafından Tütün Kontrol Yönetmeliği'ne karşı açılan ve dönüm noktası niteliğindeki bir dava cesaret verici bir şekilde sonuçlanmıştır (WHO, 2021). Bu dava, Kenya Yüksek Mahkemesi tarafından 2019 yılında reddedilmiş, ancak yakın zamanda hükümetin tütün firmasının kamu katılımını sınırlama ve halk sağlığını korumak için ek açıklamalar talep etme hakkını destekleyen bir kararla sonuçlanmıştır. Bu dava, tütün endüstrisinin düzenleyici önlemlere karşı direnç gösterdiği bir ortamda, halk sağlığını

öncelikli hale getiren bir adım olarak değerlendirilebilir. Dava sonucu, tütün şirketlerinin faaliyetlerini denetim altına alma ve kamu yararını koruma çabalarının bir örneği olarak önemlidir.

Tütün endüstrisinin müdahalesini sona erdirmek için artan ilgi ve kaynaklara rağmen, uygulama özellikle artan davalar yoluyla devam etmektedir (Bialous, 2019). Endüstrinin kanun yapıcılara rüşvet verdiğine, hükümet dışı müdahale ve öz düzenleme için baskı yaptığına, üçüncü taraf tütün yaprağı alım şirketleri aracılığıyla alım yaparak çalışma koşullarına ilişkin suçlamalardan kaçındığına ve finansal ilişkiler yoluyla hükümetleri etkilediğine dair kayıtlar bulunmaktadır (Bettcher, 2013). Umman'da yakın zamanda yapılan bir vaka çalışması, endüstrinin üst düzey hükümet yetkilileriyle yapılan toplantılara, yerel diplomatik misyonlara, sigaraların nikotin ve katran içeriğini azaltmaya yönelik düzenlemelere ve sigara içmeye getirilen kısıtlamalara sürekli müdahalesini detaylandırmaktadır (Al-Lawati ve Bialous, 2021). Hindistan'da yakın zamanda yaşanan bir başka vaka, bir tütün şirketinin bir eyaletin gelir idaresi başkanlığının Covid-19 yardım çabalarına bağışta bulunduğunu ve bu bağışın başbakanın ofisi tarafından açıkça takdir edildiğini ortaya koymuştur (Kumar vd., 2022). Bu vakalar, tütün endüstrisinin ulusal ve yerel politikayı etkilemek için nasıl bağlantılar kurmaya ve kurumsal sosyal sorumluluk desteklerini ve bağışlarını genişlettiğini göstermektedir. Dahası, tütün endüstrisi taleplerine aciliyet ve inandırıcılık kazandırmak için genellikle ekonomik önemini abartmaktadır (WHO, 2012). Bu taktikler, hükümetlerin küresel halk sağlığı standartlarıyla uyumlu, doğru değerlendirmelere dayalı tütün kontrolü politikalarını kendi kendilerine belirleme ve uygulama becerilerini temelden zayıflatmaktadır.

Tütün kontrolü aktörleri -tütünle ilişkili ölümleri önlemek için bilgi sağlayan ve projeler yürütenler- yoğun ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Birçok sivil toplum kuruluşu (STK) kamu bilgilendirme kampanyaları, gençlik eğitimi ve sigarayı bırakma hizmetleri gibi temel tütün kontrolü stratejilerini koordine etmektedir. Dumansız Bir Dünya Vakfı (FSFW) ve Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliğinin Ortadan Kaldırılması Vakfı (ECLT) dâhil olmak üzere bu tanınmış STK'lardan bazıları aslında tütün firmaları tarafından finanse edilmektedir. Genel olarak, akademisyenler, politika yapıcılar ve aktivistler tütün endüstrisini bu tür kurumsal sosyal sorumluluk çabalarını itibarlarını düzeltmek, hükümetin dikkatini dağıtmak ve kontrolünü kolaylaştırmak ve şirket hisselerinin değerini artırmak için kullanmakla itham etmişlerdir (Hirschhorn, 2004; TobaccoTactics, 2022).

ILO'nun 2002'de ECLT ve 2011'de JTI ile kurduğu ortaklıklar, tütün endüstrisi ve endüstri destekli aktörlerle işbirliği yapmanın risklerine uygun bir örnek teşkil etmektedir. 2017 yılında 200'den fazla kuruluş tarafından imzalanan bir açık mektupta ILO'ya küresel tütün şirketleri ile ilişkilerini kesmesi için baskı yapılmıştır (Open Letter to ILO, 2018). Mektupta ILO'nun endüstri ile olan ortaklıkları, TKÇS'nin tü-

tün endüstrisinden fon almayı yasaklayan 5.3. Maddesi'nin ihlali olarak sorunsallaştırılmıştır. Mektupta ayrıca, ILO ortaklıklarının tedarik zincirindeki yanlışları nasıl örtbas ettiğini ortaya koyan endüstri belgelerinden kanıtlar gösterilmiştir. Ertesi yıl ILO, sivil baskılar, Madde 5.3'ün öne çıkması ve endüstrinin davranışlarının sorunlu doğası nedeniyle bu ortaklık sözleşmelerini yenilememeyi seçmiştir (Framework Convention Alliance, 2018).

3.2. Tütün Yetiştiriciliği

Geçtiğimiz senelerde, küresel ölçekte tütün yetiştiriciliği 1990'ların sonundaki en yüksek seviyelerine kıyasla gerileme göstermektedir (Grafik 1). 2020 yılında, 3,2 milyon hektardan 5,9 milyon ton işlenmemiş tütün yetiştirilmiştir (FAOSTAT 2020). Dünya genelinde 100'den fazla ülkede tütün yetiştirilirken, Türkiye'nin ihraç ettiği özel Şark tipi tütün genellikle doğu Akdeniz ve Balkan ülkelerinde bulunmaktadır (Tablo 2). En pahalı çeşitlerden biri olan Şark tipi tütünü, Amerikan harmanlarında, kendine özgü aroması ve tat profili nedeniyle rağbet görmektedir. Adını Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'ndeki popülerliğinden alan Amerikan harmanları; Virginia (yaklaşık yüzde 70), Burley (yüzde 20-30) ve Şark (yüzde 5-10) tütün karışımını içerir (Marina 2016). Şark tipi tütün, harmana karakteristik bir tat ve kıvam sağlar ve bu harman en tanınmış sigara markalarında kullanılır (Kayaalp 2014; Neuburger 2012). Türkiye, Yunanistan ve bazı Balkan ülkeleri Şark tipi tütün yetiştiriciliğinde dünyada ilk sırada yer almaktadır.

Tablo 2: *Tütün yaprağı çeşitleri, yetiştirme bölgeleri ve nitelikleri*

Tütün Çeşitleri	Yetiştirme Bölgeleri	Nitelikler
Virginia	Ağırlıklı olarak Arjantin, Brezilya, Çin, Hindistan, Tanzanya ve ABD'de yetiştirilmektedir (PMI 2022).	Parlak bir aroması ve tadı vardır. Rengi belirgin bir şekilde altın sarısı veya koyu turuncudur (PMI 2022).
Burley	Ağırlıklı olarak Arjantin, Brezilya, İtalya, Malavi ve ABD'de yetiştirilir (PMI 2022).	Kürleme işlemi şeker içeriğinin çoğunu çıkardığı için Virginia'ya kıyasla çok daha güçlü bir tada sahiptir. Tipik olarak altın sarısı renklere sahip olan Virginia ve şark tipinin aksine koyu kahverengi bir renge sahiptir (PMI 2022).
Şark	Ağırlıklı olarak Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya ve Türkiye'de yetiştirilmektedir (PMI 2022).	Oldukça aromatiktir ve diğer ikisine kıyasla daha kuru ve sıcak bir iklime ihtiyaç duyar. Yaprak boyutu da daha küçük yapraklara sahip olduğu için diğerlerinden farklıdır (Mac Barren 2022).

ILO'nun 2003 tarihli bir raporunda tahmin edilen 60 milyon tütün yetiştirici verisi, ILO'nun kendisi ve endüstri ile ilişkili Uluslararası Tütün Üreticileri Birliği (IGTA, 2023; ILO, 2003, 2017) dâhil olmak üzere birçok kişi tarafından referans gösterilmeye devam etmektedir. Ancak aynı zamanda akademisyenler, tütün yetiştiricilerinin sayısının tütün tarımının küresel ekonomi için vazgeçilmez olarak göstermeye yönelik endüstriyle ilgisi nedeniyle şişirilmiş olabileceği konusunda uyarmaktadır. Tütün mamulü üreticisi ilk on ülke için yakın zamanda yapılan akademik bir tahmin, 7 milyondan az işçiye tekabül etmektedir (Lencucha vd., 2022). Son senelerde, küresel olarak, tütün yetiştiricilerinin sayısındaki azalmanın, tütün mamulü üretimindeki genel düşüşün yanı sıra hektar başına ürün verimliliğindeki artış ve makineleşme ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (NCI ve WHO, 2016: 550).

Grafik 1: *Dünya işlenmemiş tütün yaprağı üretimi (1965-2020)*

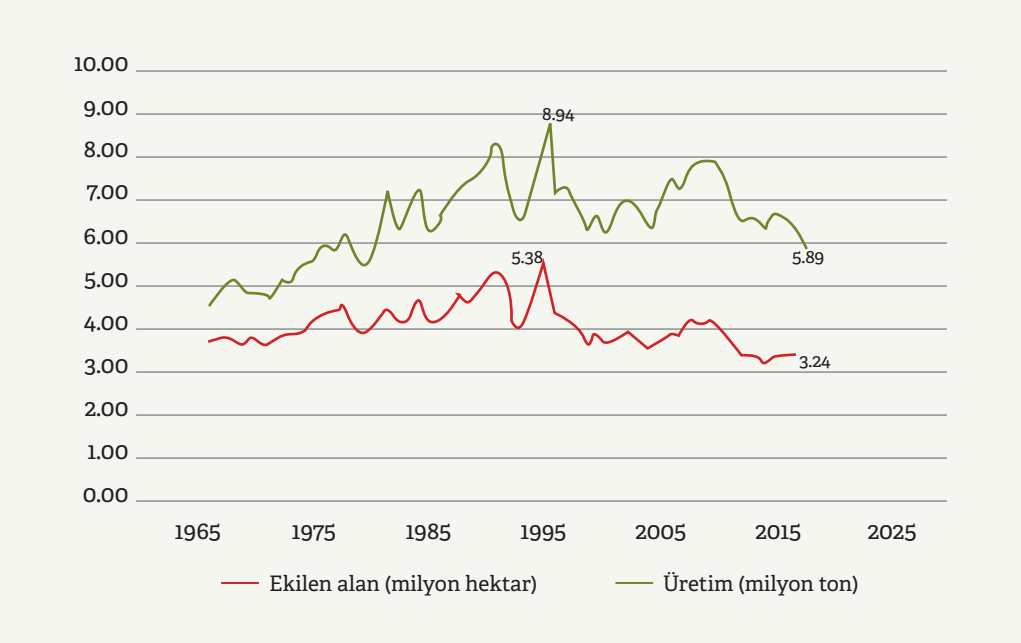

Kaynak: FOASTAT

Tütün yaprağı üretimindeki küresel düşüş, tütün yetiştirmeyi azaltmaya yönelik tedbirler içeren TKÇS'nin 2005 yılında onaylayan ülkeler için yürürlüğe girmesiyle "arz yönlü" tütün kontrol politikalarının yükselişine denk gelmektedir. Dünya Bankası'nın 2016 yılında tütün kontrolünün ekonomisine ilişkin yaptığı araştırma, ülkelerin "büyük çoğunluğunun" istihdamda net bir etki görmeyeceğini veya küçük bir net artış göreceğini ortaya koyarken, tütün ihracatına büyük ölçüde bağımlı olan birkaç ülkedeki yetiştiricilerin olumsuz etkiler yaşayabileceğini kabul etmiştir (NCI ve WHO, 2016: 562).

Kurutulmak üzere tepsiye yerleştirilen tütün yaprakları. Denizli/Tavas, Ağustos 2022.

Arz azaltma stratejisinin bir parçası olarak, TKÇS'nin 17. Maddesi tütün yetiştiricileri için ekonomik olarak uygulanabilir alternatif geçim kaynaklarının geliştirilmesini ve desteklenmesini teşvik etmektedir. DSÖ, Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Gıda Programı (WFP), birçok hükümet ve kâr amacı gütmeyen kuruluş tütün yetiştiricilerinin alternatif geçim kaynakları oluşturmalarına yardımcı olmak için büyük ölçekli projelerde işbirliği yapmaktadır (Eichborn, 2018; FSFW, 2018; WHO, 2022a). Bazı tütün yetiştiricileri ücretli işçiliğe geçmeye karar verirken, birçoğu kapsamlı ziraat deneyimlerini diğer ürünlere uygulayarak tarımsal üretimde kalmayı tercih etmektedir. Kenya'da alternatif ürünler darı ve tatlı patatesten domates ve fasulye gibi sebzelere kadar uzanmaktadır (Clark vd., 2020). Uganda'da yapılan bir araştırma; mısır, pirinç ve fasulye gibi alternatif ürünlerin yetiştirilmesinin tütün yetiştiriciliğinden daha faydalı ve kazançlı olduğunu ortaya koymuştur (Kowa vd., 20199). Lübnan'da bölgenin ünlü baharat karışımı olan za'atar için kullanılan bitkiler, çiftçilerin geçim kaynaklarını çeşitlendirmek için kullandıkları ürünler arasındadır (Redwan, 2018). Mısır ve tatlı patates, tütün yetiştiriciliğine göre daha az emek gerektirdiği ve yılda iki kez hasat edilebildiği için özellikle tercih edilen alternatif ürünlerdir.

Bununla birlikte akademisyenler düşük kâr marjlarına, kötü çalışma koşullarına ve zayıf pazarlık gücüne rağmen tütün yetiştiriciliğinin birçok ülkede yerleşik kaldığını tespit etmiştir (Lencucha vd., 2022). Tütün yetiştiriciliğinin devam etmesinin bir nedeni, tütün yetiştiriciliğinin ekonomik olarak kârlı olduğuna dair giderek efsaneleşen "refah anlatısı"dır. Aslında tütün, çiftçiler için daha kârlı diğer alternatifler arasında genellikle düşük kazançlı bir seçimdir (Hussain vd., 2020; Magati vd., 2019). Tütün yetiştiriciliğinin kökleşmesinin diğer nedenleri arasında tütün yanlısı politikaların ortadan kaldırılmasındaki zorluklar ve tütün kontrolünün ulusal politika ve yerel kurumlar düzeyinde uygulanmasındaki güçlükler yer almaktadır (Labonté vd., 2018; Lencucha vd., 2020).

Kamuoyu bilgilendirme kampanyaları, tütünün zararları hakkında kamuoyunun bilgi sahibi olmasına katkıda bulunmuştur; bu zararlar sadece tütün türevi ürünleri tüketenler için geçerli değildir. Tütün tarımı, iklim ve çevre üzerindeki yıkıcı etkilerinin yanı sıra iş sağlığı tehlikeleri ve yetiştiriciler için gıda güvensizliği ile giderek daha fazla ilişkilendirilmektedir (De Lorenzo, 2021; Drope ve ark., 2022). DSÖ tarafından her yıl düzenlenen Dünya Tütüne Hayır Günü'nün 2022 yılındaki teması "Tütün: Çevremiz için Tehdit" idi (WHO, 2021, 2022b). Günümüzde araştırmacılar, tütün yetiştiriciliğinin insan sağlığına ve ekosisteme zararlarını tespit etmiştir (Ali vd., 2022; Joardar vd., 2022; Lecours, 2014). Tütün yetiştiriciliğinin çevresel etkileri arasında toprağın bozulması, su havzalarının kirlenmesi ve ormansızlaşma yer almaktadır (Lecours vd., 2012; Sahana, 2020; Testai, 2022; WHO, 2017; Zappe vd., 2020). DSÖ, tütün yetiştiriciliğinin iklim değişikliğini hızlandıran bir faaliyet olan

küresel ormansızlaşmanın yaklaşık yüzde 5'ini oluşturduğunu tahmin etmektedir (WHO 2022b). Tütün tarımı, özellikle sürekli ekim olmak üzere toprak verimliliğini olumsuz etkilemekle kalmaz; aynı zamanda gübre ve böcek ilacı gibi tarımsal kimyasallar da çevredeki toprağı, yer altı ve yer üstü su kaynaklarını ve su havzasını kirletmektedir. Aynı zamanda tütün ekimi için kullanılan arazilerin besin değeri yüksek tarım ürünleri için kullanılamaması, bu da yerel gıda güvensizliğine katkıda bulunmaktadır. Bir araştırmaya göre, nikotinin ekosistem boyunca yayılıp bulaşması nedeniyle yoğun tütün ekiminin yakınında gıda ürünlerinin yetiştirilmemesi gerektiğini de göstermektedir (Masanotti ve ark., 2019).

Ne yazık ki çiftçiler tütün yetiştiriciliğiyle ilgili benzersiz mesleki sağlık tehlikeleriyle karşı karşıyadır. En iyi bilinen tehlike; ıslak, taze tütün yapraklarının işlenmesinden kaynaklanan ve kusma, baş ağrısı ve halsizlik gibi nörolojik semptomlarla sonuçlanan bir tür nikotin zehirlenmesi olan Yeşil Tütün Hastalığı'dır (YTH) (Achalli ve ark., 2012; Bharti ve ark., 2021). Koruyucu giysi ve ekipman kullanımı YTH vakalarını azaltabilir, ancak her yıl yaklaşık 8 milyon kişi bu hastalıktan muzdariptir (McMahon, 2019). YTH'nin DNA'ya zarar verdiği, bunun da kanser ve hızlandırılmış yaşlanma ile ilişkili olabileceği gösterilmiştir (Alves vd., 2020). Nikotinin deriden içeri girmesi maruziyetinin uzun vadeli veya kronik etkileri ile yaşam seyri boyunca tekrarlanan tütün kullanımının sonuçları hakkında çok az şey bilinmektedir.

3.3. Tütün Yetiştiriciliğinde Çocuk İşçiliği

2020 yılında yayınlanan son küresel verilere göre dünya genelinde yaklaşık 160 milyon çocuğun, yani tüm çocukların onda birinin çocuk işçi olarak çalıştığı bilinmektedir (ILO ve UNICEF, 2021). Tütün yetiştiriciliğinde ise çalışan yaklaşık 1,3 milyon çocuk bulunduğu tahmin edilmektedir (STOP, 2021). Bir araştırmaya göre sadece Malawi'deki çocuk işçiliği, tütün endüstrisine tek bir on yıl içinde tahmini 10 milyon ABD doları tasarruf sağladığını ortaya çıkarmıştır (Baradaran ve Barclay, 2011).

ABD Çalışma Bakanlığı (USDoL), Amerikan firmaları tarafından satılan ürünler için tedarik zincirlerinde zorla çalıştırma ve çocuk işçiliğinin yıllık bir kaydını tutmaktadır.[7] Bu listeye göre, tütün yetişticiliğinde çocuk işçiliği aşağıda gösterilen on yedi ülkede görülmektedir. (Tablo 3)

Listelenen ülkeler dışında da tütünde çocuk işçiliğinin kronik varlığı bilinmektedir. Örneğin çok sayıda güvenilir araştırmacı gazeteci ve insan hakları raporları, ABD'de tütün yetiştiricliğinde çocuk işçiliğini belgelemiştir (Human Rights Watch,

[7] Çocuk İşçiliği veya Zorla Çalıştırılarak Üretilen Ürünler Listesi https://www.dol.gov/agencies/ilab/reports/child-labor/list-of-goods

Tablo 3: *USDoL'a göre tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçi çalıştıran ülkeler ve bu ülkelerdeki tütün ve tütün mamulleri üreticisi şirketler (2021)**

Ülkeler	Listeye dâhil edilme tarihi	Tütün mamulü üretim şirketleri
Arjantin	2009	PMI, BAT
Brezilya	2009	PMI, JTI, BAT
Kamboçya	2011	JTI, BAT
Endonezya	2009	PMI, BAT
Kenya	2009	BAT
Kırgızistan	2009	JTI
Kazakistan	2009	PMI, JTI
Lübnan	2009	PMI, JTI
Malawi	2009	JTI
Meksika	2009	PMI, JTI, BAT
Mozambik	2010	BAT
Filipinler	2009	PMI, JTI
Nikaragua	2009	JTI
Tanzanya	2009	JTI
Uganda	2009	BAT
Vietnam	2016	PMI, JTI, BAT
Zambia	2010	JTI
Zimbabve	2020	BAT

**Kazakistan 2013 yılında USDoL'un listesinden çıkarılmıştır (USDOL 2013:2)*

2015). Bu raporda da belirtildiği gibi, tütün yetiştiriciliğinde çalışan çocuk işçiler, Türkiye'de kronik ve yaygın bir durumdur ve sigara firmalarının Türkiye'den tedarik ettikleri tütün yapraklarıyla tütün mamulü ürettiği açıktır (Kayaalp, 2014, 207). Buna rağmen, Türkiye'deki tütün yetiştiriciliğinde çalışan çocukların da USDoL tarafından küresel düzeyde hazırlanan çocuk işçiliğiyle ilgili rapordaki listeye alınmadığı görülmektedir. USDoL tarafından pamuk, kimyon ve yer fıstığı gibi diğer emtiaların tedarik zincirlerinde Türkiye'de çocuk işçiliği tespit edilirken, tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğinden hiç bahsedilmemektedir.

Dünya genelinde tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliği genellikle hasat döneminde yoğunlaşmaktadır. Bu süreç kuzey ülkelerinde genellikle yaz aylarında gerçekleşir ve çocuk işçiler, şirketlerle sözleşme yapan ailelerin kendi ya da kiralanan tarım arazisinde çalışmaktadır. Sözleşmeli tarımda çiftçiler ve şirketler, üretim başlamadan önce yaprak kalitesi gibi belirli özelliklere sahip mahsuller için satış fiyatını garanti eden bir anlaşmaya varmaktadır. Düşük kâr marjları, çiftçilerin geçimlerini sürdürebilmek için kredilere veya avans ödemelerine bel bağlamak zorunda kaldıkları bir borç döngüsüne yol açmaktadır. Bu durum, çocuklar da dahil olmak üzere aile üyelerinin ucuz ya da ücretsiz işgücü kullanmasına yol açmaktadır (Mango ve Kugedera, 2022; Otañez vd., 2006). ABD'de farklı bir dinamik belgelenmiştir: Göçmen işçilerin çocukları, ailelerinin temel ihtiyaçlarını desteklemek veya kıyafet ve okul malzemeleri gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için üçüncü taraflara ait tütün tarlalarında ebeveynleri ve kardeşleriyle birlikte çalışmaktadır (Human Rights Watch, 2014).

Tütünde çocuk işçiliği kronik bir sorundur çünkü tarlalarda çalışmanın olumsuz etkileri uzun vadelidir. Çocukların fiziksel sağlık ve güvenlikleri ile zihinsel ve duygusal gelişimlerini tehlikeye atan güvensiz koşullarda uyku saatlerinde, karanlıkta çalışmaktan korunmaları gerekmektedir. ILO'nun 190 sayılı Tavsiye Kararı'nın 3. Maddesi uyarınca her türlü istismar, güvensiz ortamlar, tehlikeli makineler, sağlıksız ortamlar (örneğin tehlikeli maddeler, yüksek gürültü seviyeleri) veya zor koşullar (örneğin uzun saatler, gece vardiyaları) içeren çocuk işçiliği; yasaklama, önleme ve koruma dâhil olmak üzere devlet eylemi için bir öncelik olarak kabul edilir.

Tütün yetiştiriciliği, çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinden biri olarak kabul edilmekte ve çocukların fiziksel ve psikolojik sağlığını olumsuz etkileyen tehlikeli koşulları içermektedir. Çocuklar, fiziksel gelişimleri henüz devam ettiği için tarlanın zorlu koşullarına karşı özellikle savunmasızdır. ABD'de görüşülen çocukların yüzde 73'ü tütün tarlalarında çalışırken midelerinin bulandığını, başlarının ağrıdığını, solunum yolu hastalıklarına yakalandıklarını ve cilt rahatsızlıkları yaşadıklarını belirtmiştir (Human Rights Watch, 2014: 3). Aşırı yorgunluk, sırt ağrısı ve uyku yoksunluğuna ek olarak çocukların yüzde 66'sı YTH'den kaynaklanan nikotin zehirlenmesi belirtileri de bildirmiştir. Denetlenmekten kaçınmak veya sıcak iklimin

etkilerini hafifletmek için gece geç saatlerde veya sabahın erken saatlerinde çalışmak, çalışanların uyku düzeninin bozulmasına, yetersiz dinlenme süresine, fiziksel yorgunluğa yol açabilmektedir (Ramos, 2018: 238). Tarlalarda uzun süre çalışmak daha yüksek kanser riski, üreme sağlığı sorunları ve psiko-sosyal rahatsızlıklar gibi ek sorunları da beraberinde getirebilir. Uzun saatler boyunca kimyasal zirai ilaç maruziyeti de çocukların gelişimini olumsuz olarak etkilemekte ve sağlığını tehdit etmekte bir risk faktörü olarak yer almaktadır.

Tütün endüstrisinin çocuk işçiliği sorununa yanıtı, öncelikle eğitim ve farkındalık yaratmayı içeren kurumsal sosyal sorumluluk projeleri aracılığıyla yönetilmeye çalışılmaktadır. Küresel ölçekte tütün mamulü üreten firmalar, tedarik zincirlerinde çocuk işçiliğine son verme taahhüdünde bulunmuştur. Örneğin PMI, 2025 yılına kadar tedarik zincirinde çocuk işçiliğini ortadan kaldırmayı hedeflemektedir (PMI, 2022). Benzer şekilde BAT da 2025 yılına kadar sıfır çocuk işçiliğine ulaşmayı planlamaktadır (British American Tobacco, 2022). Verilen sözlere rağmen, gelir seviyesi düzeyinde az gelişmiş ya da gelişmekte olan topluluklarda çocuk işçiliği yaygın olmaya devam etmektedir (ILO, 2017).

2014 yılından itibaren, tütün mamulü üreten şirketler tedarik yöntemlerini doğrudan sözleşmelerden üçüncü taraf yaprak satın alma şirketlerine kaydırarak sözde tarlalardaki standartlar üzerinde hesap verebilirliği ve denetimi artırmışlardır. Bu uygulama yalnızca küresel tütün şirketlerinin işine yaramış, bu şirketlerin çocuk işçiliğini izleme ve durdurma sorumluluğundan kaçmalarına ve bu görevi tütün yaprağı satın alan firmaların resmi denetimine bırakmalarına olanak sağlamıştır. Fakat küresel ölçekteki şirketlerin tütün endüstrisinde küresel tedarik zincirinin izlenmesine, şeffaflık içinde veri elde etmesinde ve çözüm üretmesine şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır (Ramos, 2018).

Tütün mamulü üreten şirketler, ECLT Vakfı gibi endüstri tarafından finanse edilen girişimler aracılığıyla çocuk işçiliğiyle mücadeleyi desteklemeye devam etmiştir. 2000 yılında "bağımsız" bir kuruluş olarak kurulan ECLT, çocuk işçiliği ve tehlikeleri konusunda farkındalık yaratmakta, kadınların ekonomiye katılımı gibi programlarla toplulukların kapasitelerini geliştirmekte ve eğitim ve beceri eğitimine erişimi artırmaktadır. Küresel tütün şirketleri de çocuk işçiliğine karşı girişimlere sponsorluk yapmaktadır. Örneğin PMI, ebeveynleri çocuk işçiliğinin tehlikeleri konusunda bilinçlendirerek ve eğitim vererek, okula erişimi iyileştirerek ve mesleki eğitim sağlayarak çocuk işçiliğini önleme çabalarına sponsor olmaktadır (PMI, 2022). Benzer şekilde, BAT fonları da farkındalığı artırmaya ve eğitimi işçiliğe alternatif olarak çocuklar için daha erişilebilir kılmaya yönelik çalışmalar yürütmektedir. Bu tür girişimler kuşkusuz tütün şirketleri ve bir bütün olarak endüstri için çocuk işçiliğini ortadan kaldırmak yerine, olumlu halkla ilişkiler ve itibar yönetimi olarak işlev görmektedir.

Çocuk işçiliği şirketlerle ilişkili bir şekilde gelişen, genellikle ailelerin ekonomik zorlukları ve yoksulluk gibi temel nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, çocuk işçiliğiyle mücadelede endüstrinin sosyal sorumluluk çalışmaları yetersiz kalmaktadır. Şirketlerin bir kısım gelirlerinden vazgeçmeleri, tütün yetiştiren ailelerin ekonomik koşullarının iyileştirilmesi, eğitim fırsatlarının sunulması, sosyal güvenlik önlemlerinin alınması ve toplumun genel olarak çocuk işçiliğine karşı duyarlılığının artırılması gibi çok boyutlu yaklaşımlar gerekmektedir.

İnsan Hakları İzleme Örgütü, ABD'de görüşülen çocukların neredeyse tamamının, ağırlıklı olarak yaz aylarında ve hafta sonları tarlalarda çalışırken okula devam ettiğini tespit etmiştir (Human Rights Watch, 2014). Çocuk işçiliği genellikle ailelerin ekonomik zorlukları nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Farkındalık veya eğitim fırsatlarının eksikliği, çocuk işçiliği sorununun temel nedenleri değildir. Bununla birlikte toplumsal farkındalık ve eğitim girişimleri çocuk işçiliğiyle mücadelede yardımcı olabilir, ancak tek başına yeterli değildir. Örneğin, Otanez'in (2006) yaptığı bir çalışma; Malavi'deki çocuk işçiliği sorununa yönelik farkındalık ve eğitim girişimlerinin etkisinin sınırlı olduğunu göstermiştir. Bu, çocuk işçiliği sorununun temel nedenlerine etkili bir şekilde müdahale etmek için daha kapsamlı çözümlerin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, yalnızca yüzeysel düzeyde ilgilenen projeler yerine tütün şirketlerini çocuk işçi çalıştıran çiftçilere yönelik yeni satın alma politikaları uygulamaya veya mevcut politikaları uygulamaya teşvik etmek önemli bir adımdır. Örneğin, tütün şirketleri tedarik zincirlerinde çocuk işçiliğini engellemek için daha sıkı denetim ve izleme mekanizmaları oluşturabilir. Ayrıca, çiftçilere sürdürülebilir ve karlı alternatif geçim kaynakları sunarak çocuk işçiliğinin temel nedenlerini ele alabilirler (Van Der Eijk vd., 2018).

Çocuk işçiliğiyle etkin bir şekilde mücadelede küçük ama önemli bir adım İngiltere'de binlerce Malavili çiftçi adına, çocuk işçiliği ve borç esareti yoluyla zorla çalıştırma dâhil olmak üzere sömürü ile suçlanan BAT ve Imperial Brands'e karşı 2020'de açılan dava olmuştur (Bosely, 2021). Davacıların yüksek mahkemeyi davayı reddetmeye ikna etme girişimi yargıç tarafından "yanlış anlaşılmış" ve davanın devam etmesine izin verilmiştir (Bosely, 2021). Malavili çiftçiler dünyanın en büyük iki tütün şirketinin küresel tedarik zincirindeki çocuk sömürüsünü ve cezayı kabul etmesini sağlayabilirse, davanın sonucu tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması için önemli bir yasal köşe taşı olabilir.

4 Türkiye'de Tütüne Genel Bakış

4.1. Tütün Yetiştiriciliğinin Tarihçesi

Tütün, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden Türkiye ulus-devletinin ilk yıllarına kadar devletin önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti ilan edildiğinde tütün ekimi, üretimi ve pazarının geliştirilmesi üzerindeki devlet tekeli büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti 2008 yılında kaldırılmasına kadar tütün endüstrisini Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TEKEL) aracılığıyla düzenlemiştir.[8] TEKEL'in tekeli, sadece TEKEL'in tütün satın alabileceği; tütünü işleyebileceği ve tütün türevi ürünleri satabileceği anlamına geliyordu. İlgili tüm nakliye, depolama tesisleri ve üretim fabrikaları TEKEL'e aitti ve Türkiye'de satılan tüm sigaralar TEKEL tarafından üretilmekteydi. 1989 yılına kadar üretilen sigaraların tamamı yüzde yüz Şark tipi tütünden oluşmaktaydı. 1990'lardan itibaren yüzde 85 oranında Amerikan, yüzde 15 oranında Türk tütününün kullanıldığı sigaralar TEKEL tarafından üretilmeye başlanmıştır. Yabancı sigara markalarının Türkiye'de satış yasağı da 1990'lı yılların başına kadar sürmüştür. TEKEL, Türkiye'de yetiştirilen tütünün büyük bir kısmını satın alıyor ve bu alım sürecinde tütünün kalitesine bakmaksızın tüm tütünleri kabul ediyordu. Bu, üretim planlamasının eksik olduğu anlamına geliyordu. TEKEL'in bu satın alma politikası, yetiştiricilere tütünlerini kolayca satma imkânı sağlıyor olsa da aynı zamanda kalite kontrolünün eksikliği ve verimli üretim planlamasının olmayışı gibi sorunlara da yol açıyordu.

1980'li yıllar Türkiye ekonomisinde liberalleşmenin ve küresel piyasalara entegrasyonun başlangıcı olmuştur. Tütün üretimindeki devlet tekelinin kaldırılması da dâhil olmak üzere yapısal değişiklikler nedeniyle tütün ekimi azalmıştır. Küresel pazara açılmak ve yabancı yatırımları teşvik etmek amacıyla 1986 yılında TEKEL, yerli ve yabancı sermayenin TEKEL ile işbirliği yaparak tütün ürünleri üretmesine olanak tanıyan kamu-özel sektör ortaklıklarının başladığını duyurmuştur (3291 sayılı Kanun). Ancak Türkiye'de yetiştirilen tütünün büyük bir kısmı hâlâ TEKEL tarafından satın alınmaktaydı.

[8] TEKEL, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1875 yılında tütün yaprağı ithalatının yasaklanmasının ardından kurulan "La Société de la Régie co-intéressée des tabacs de l'Empire Ottoman" adlı Régie'nin ardından 1925 yılında tütün endüstrisinin kamulaştırılmasıyla kurulmuştur.

Türkiye'de piyasa serbestleşmesi 1990'larda da devam etmiştir. TEKEL, 1991 yılında tütün mamulleri üretiminde ortaklık şartını kaldırmış ve yabancı şirketler Türkiye'de fabrikalar kurmaya başlamıştır. Tütün üretimindeki bir diğer önemli değişiklik, 1994 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ile yapılan anlaşmanın ardından uygulamaya konulan kota sistemidir. Kota sistemi, çiftçiler tarafından yetiştirilen tütün miktarını sınırlandırmak ve TEKEL'in satın almakla yükümlü olduğu toplam tütün miktarını azaltmak için uygulanmış, böylece maliyetli aşırı üretim sorunu çözülmeye çalışılmıştır. Kota sistemi çiftçilerin tütün yetiştirerek kazanabilecekleri gelir miktarını büyük ölçüde azaltarak Türkiye'deki tütün piyasasını sarsmıştır. Bu nedenle, tütün yetiştiricilerine düzenli kota tazminatı ödemeleri yapılmış (TBMM, 2001) ve 1999 genel seçimleri öncesinde kota sistemini kaldırılmıştır. 1990'larda devlet ayrıca tütün ekimini belirli coğrafi bölgelerle sınırlandırmaya başlamış, bu da devam eden aşırı üretimi azaltmaya yönelik bir başka strateji olmuştur. Bu geniş kapsamlı değişikliklere ve tütün piyasalarının dönüşümüne rağmen, tütün yetiştiricilerinin sayısı 1990'lar boyunca 500-600 bin arasında kalmıştır (Şahin ve Taşlıgil, 2014).

Türkiye'nin tütün endüstrisi 2000'li yıllarda tamamen serbest piyasaya dâhil olmuştur. 1980'lerde başlayan liberalleşme, devlet tekelinin tamamen ortadan kaldırılmasında önemli bir rol oynayan Şubat 2001 ekonomik krizi ile hızlanmıştır. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) mali ve siyasi desteğiyle yeni bir ekonomik yeniden yapılanma dönemi başlamıştır. Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanlığı'na Dünya Bankası'nın eski başkan yardımcılarından Kemal Derviş getirilmiştir. Ocak 2002'ye gelindiğinde, tütün endüstrisine yönelik yeni düzenlemeler de dâhil olmak üzere "on beş günde on beş yasa" olarak bilinen bir dizi kapsamlı yasa çıkarılmıştır (4733 sayılı Kanun). Yeni yasaya uygun olarak TEKEL Özelleştirme İdaresi'ne devredilmiş, 2003 yılında anonim şirkete dönüştürülmüş ve 2008 yılında özelleştirilmesi tamamlanmıştır. Yeni yasal düzenlemelerle devlet destekleri ile devletin tütün satın alımı kaldırılmıştır. Kısacası, tütün yetiştiriciliği tam serbestleştirilmiş (Şahin ve Taşlıgil 2014) ve devletin tütünün koruyucusu ve destekçisi rolü sona ermiştir. Yeni yasa, özerk bir kurum olarak tütün mamulleri üretimini ve ticaretini düzenlemek üzere Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu'nu (TAPDK) kurmuştur. TAPDK 2017 yılında kapatılarak yetkileri Tarım ve Orman Bakanlığı, Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı'na devredilmiştir. Böylece 1980'lerde başlayan tütün piyasalarının serbestleştirilmesi süreci fiilen aşağı yukarı 30 yılda tamamlanmıştır.

2001 yılındaki reformların ek ve son derece önemli bir etkisi de tütün yetiştiriciliğinde sözleşmeli tarım modeline geçişi olmuştur.[9] Sözleşmeli tarım, TEKEL döneminde görülen aşırı üretim ve stok sorununa bir çözüm olarak sunulmuş, yetiştiriciliğin her aşamasında devlete bel bağlayan tütün yetiştiricileri bir anda piyasa koşullarıyla kısıtlı satıcılara dönüştürmüştür (Kayaalp, 2016). Sözleşmeli tarım "çiftçinin belirli bir ekim alanı ve üretimi gerçekleştirme sorumluluğunu üstlendiği, ancak şirketlerin elde edilecek ürünü belirli koşullarda almayı garanti ettiği; ürünü ekmeden, dikmeden veya yetiştirmeden önce şirketler ve üreticiler arasında anlaşmaya dayalı bir üretim ve pazarlama modeli" olarak tanımlanmaktadır (Özçelik vd., 1999). Başka bir deyişle, çiftçiler yetiştirme sezonu başlamadan önce tütün yaprağı alım şirketleri ile belirli kalite sınıfları için sabit fiyatlarla tütün yaprak alımını garanti eden sözleşmelere imza atmaktadır. Sözleşmeli tarımın 2002 yılında başlamasından sonra, tütün yetiştiricilerinin sayısı 478 binden 405 bine

Grafik 2: 2002-2021 yılları arasında Türkiye'deki tütün yetiştiricilerinin sayısı

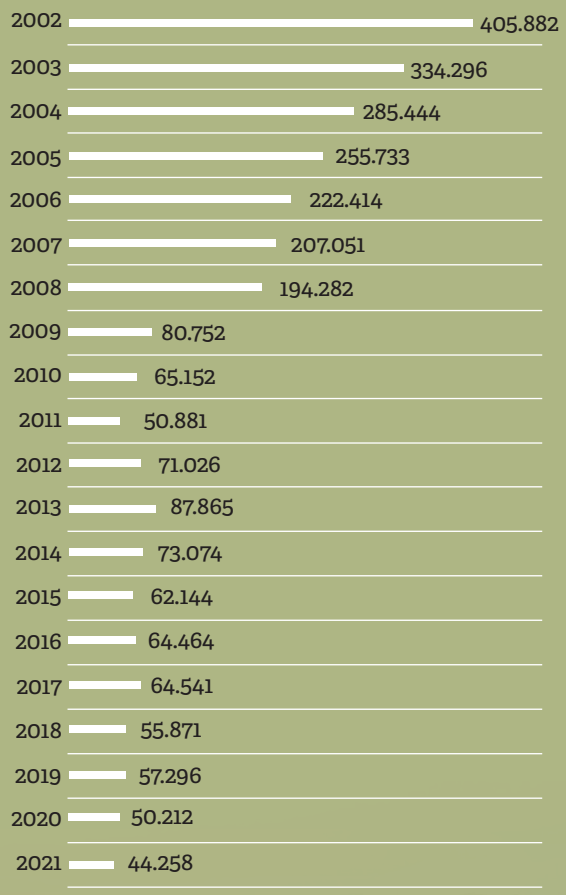

Kaynak: 2002-2009 yılları arasındaki veriler, oryantal ve yabancı menşeli tütün sözleşmesi yapan tütün yetiştiricilerinin sayısını göstermektedir. 2010-2021 yılları arasındaki veriler, bu yıllar arasındaki sözleşmeli ve sözleşmesiz tütün yetiştiricilerinin tam sayısını göstermektedir. Tarım ve Orman Bakanlığı, Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı.

[9] 2008 yılında çıkarılan bir yönetmelik ile sözleşmeli tarımın sadece tütün tarımında değil genel olarak nasıl uygulanacağı belirlenmiştir. Bu yönetmeliğin kaynağı 2006 yılında çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu'nun 13. Maddesi'dir. Bu yönetmelik üretim veya tarımı "üretici ve ekiciler ile diğer gerçek ve tüzel kişiler arasında karşılıklı yarar esasına dayanan yazılı sözleşmelerle yürütülen tarımsal üretim şekli" olarak tanımlamaktadır (2018/48 sayılı Yazılı Sözleşme Esasına Göre Üretilen Tütünlerin Alım Satımı ile Bu Alım Satımda Uygulanacak Sözleşme Türlerine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ, Resmi Gazete, sayı 30625, 2018). Sözleşme türü, "Tütün Üretimi, İşlenmesi, İç ve Dış Ticareti ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik "in (Resmi Gazete, sayı 27637, 2010) 10. Maddesi uyarınca belirlenmiştir.

düşmüştür; bu da sadece bir yıl içinde yaklaşık yüzde 16'lık bir azalma anlamına gelmektedir. Bu azalma devam etmiş ve 2021 yılı itibariyle tütün yetiştiricilerinin sayısı sadece 44 bin 258 olmuştur (Grafik 2).

Özetlemek gerekirse, aşağıdaki faktörler son yirmi yılda Türkiye'deki tütün yetiştiricilerinin belirgin bir şekilde azalmasına katkıda bulunmuştur (Grafik 3, Harita 2, Harita 3):

- TEKEL'in nihai olarak özelleştirilmesiyle tütün yetiştirmeye yönelik devlet destek ve teşviklerinin sona ermesi,
- Şark tipi tütünün yüksek birim fiyatı ve bu tütünün eşsiz aromasına alternatif bitki bazlı aromalar nedeniyle sigara harmanlarında kullanımının azalması,
- Değişen piyasa koşullarının bir sonucu olarak tütün mahsullerinden elde edilen kârlılığın azalması,
- 2000'li yıllarda uygulanan ve artık devam etmeyen tütün yetiştiricileri için devlet destekli alternatif tarımsal ürün programı,
- Tütün yetiştirme alanlarının devlet tarafından sınırlandırılması,
- Tütün ürünlerinin sağlık riskleri konusunda artan kamu bilinci.

TEKEL'in özelleştirilmesinin ardından, Türkiye çiftçilerinden tütün yaprağı satın almak için çeşitli ölçeklerde yerli ve yabancı şirketler ve kooperatifler başta dâhil olmak üzere çok sayıda aktör ortaya çıkmıştır. Örneğin, 2023 yılı itibariyle 158 işletme Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı tarafından onaylanmış Tütün Ticareti Belgesi'ne sahiptir (TADB, 2023).

Harita 2: Türkiye'deki tütün yetiştirme alanlarının ilçelere göre dağılımı ve yıllara göre değişimi (1995-2005-2015)

Türkiye'deki tütün yetiştirme alanlarının ilçelere göre dağılımı (1995)

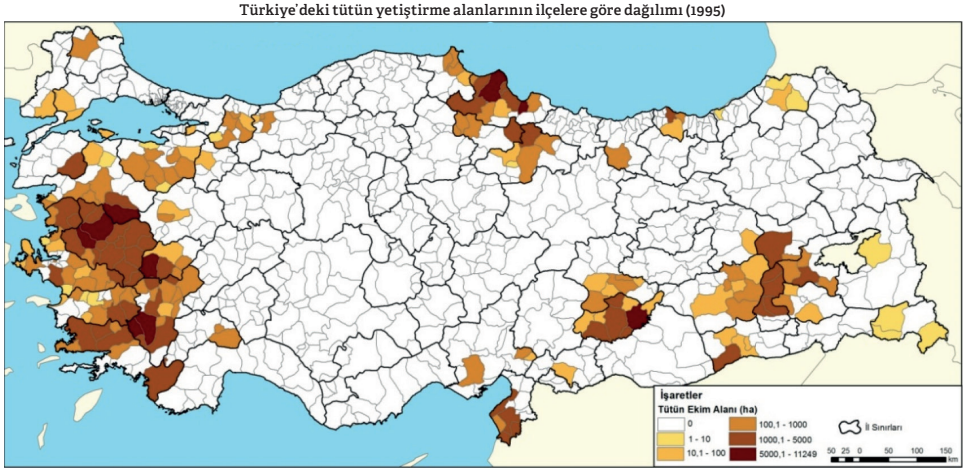

Türkiye'deki tütün yetiştirme alanlarının ilçelere göre dağılımı (2005)

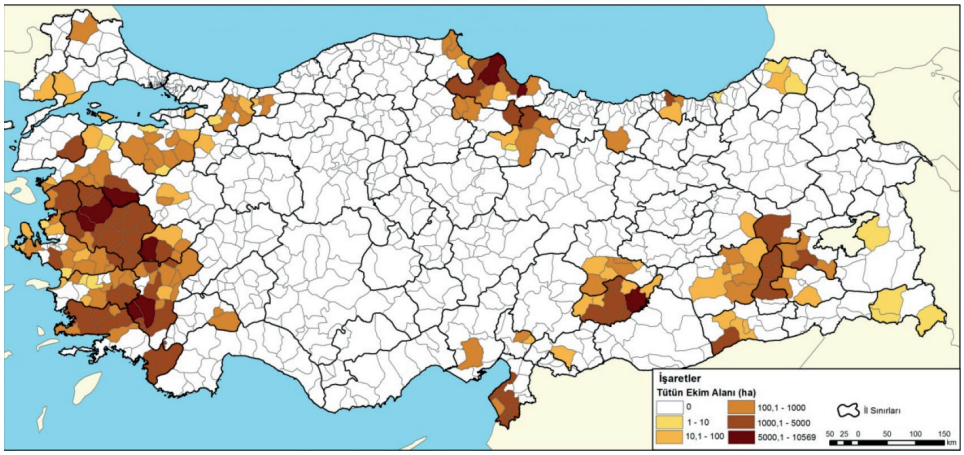

Türkiye'deki tütün yetiştirme alanlarının ilçelere göre dağılımı (2015)

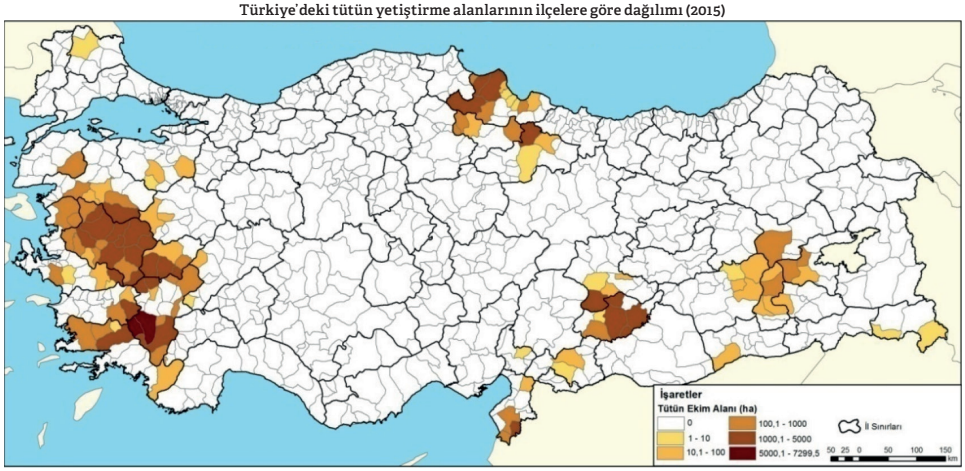

Kaynak: Kerime Karabacak (2017), Türkiye'de Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılışı (Tobacco agriculture and geographical distribution in Turkey), https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/690641

Harita 3: Türkiye'deki tütün üretiminin ilçelere göre dağılımı ve yıllara göre değişimi (1995-2005-2015)

Türkiye'deki tütün üretiminin ilçelere göre dağılımı (1995)

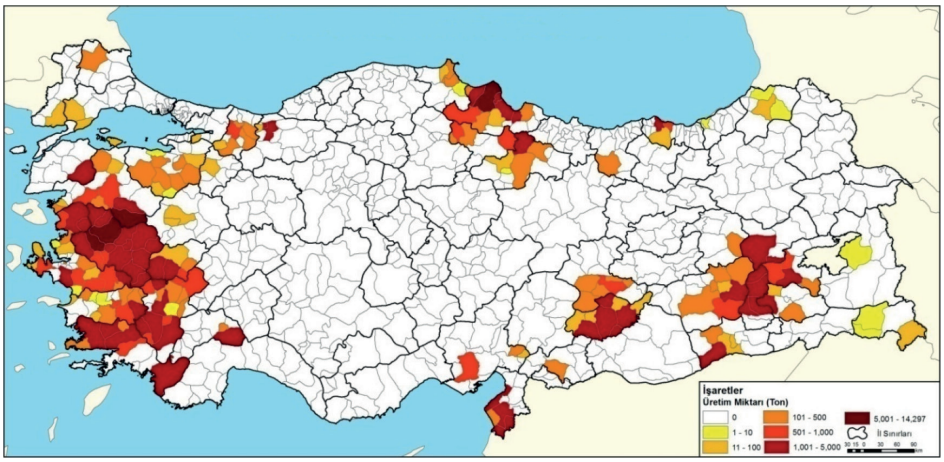

Türkiye'deki tütün üretiminin ilçelere göre dağılımı (2005)

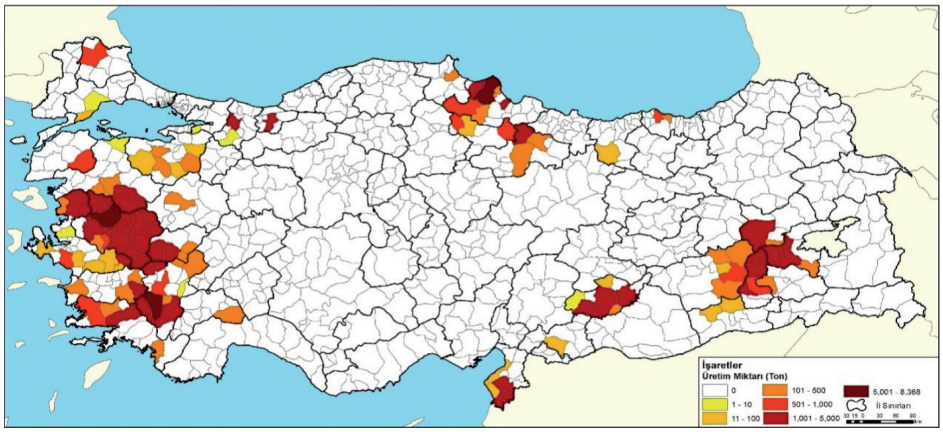

Türkiye'deki tütün üretiminin ilçelere göre dağılımı (2015)

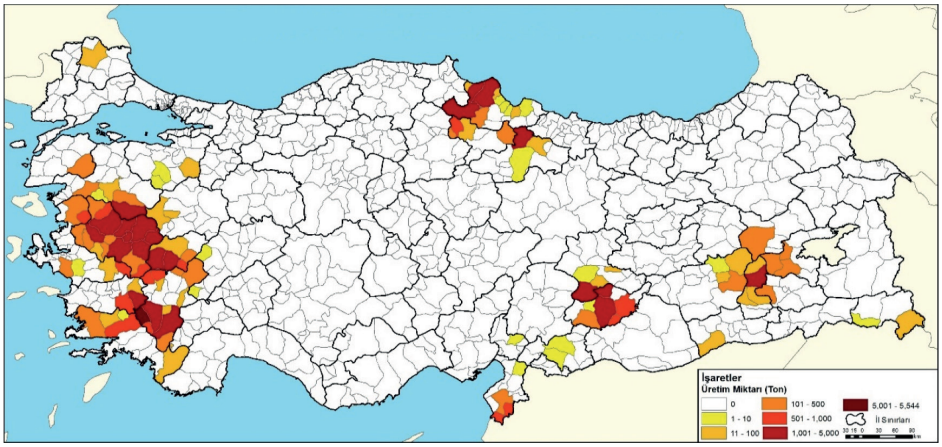

Kaynak: Kerime Karabacak (2017), Türkiye'de Tütün Tarımı ve Coğrafi Dağılışı (Tobacco agriculture and geographical distribution in Turkey), https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/690641

Akşamüzeri tütün tarlasından dönen çiftçiler. Denzili/Tavas, Ağustos 2022

Grafik 3: Yıllara göre Türkiye'de tütün yaprak üretimi (ton)

Kaynak: TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2023

Şirketlerin Turkiye'deki tütün yetiştiricileri ile yasal olarak yetiştiricilik sözleşmesi imzalayabilmeleri, yetiştiriciden satın aldıkları tütünü işleyebilmeleri ve bu tütünün Türkiye içinde ve dışında ticaretini yapabilmeleri için Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı'ndan yetki belgesi almaları gereklidir. Bu firmalarının çoğunluğu Türkiyeli şirketler veya kooperatifleridir. Yaklaşık 20 büyük firmadan oluşan bir grup önemli bir pazar gücüne sahiptir.

2020 yılında yeni bir kanunla, Türkiye'de üretilen tüm tütün mamullerinin ve ithal edilen tüm tütünlerin asgari oranda Türkiye'de üretilen tütünü içermesi zorunluluğu getirilerek bu yerli ürüne olan talebin artırılması amaçlanmıştır.[10] Bu çerçevede, yerli tütün kullanım oranının 2022 yılında yüzde 17'ye, 2023 yılında yüzde 21'e, 2024 yılında yüzde 25'e ve nihayet 2025 yılında yüzde 30'a çıkarılması planlanmaktadır. Ayrıca, Cumhurbaşkanı, bu oranı yüzde 45'e kadar artırmaya yetkilidir. Cumhurbaşkanı'na bu oranı yüzde 15 ile yüzde 45 arasında değiştirme yetkisi verilmiştir. Bu kanun öncesinde Türkiye'de yerleşik sigara üreticisi firmaların yerli tütün kullanım oranı 2003 yılında yüzde 42, 2006 yılında yüzde 35 iken, 2008 yılında TEKEL'in sigara biriminin özelleştirilmesi ve ardından tütün fonunun kaldırılması ile bu oran 2020 yılında yüzde 11'e düşmüştür (Tütün Eksperleri Derneği, 2020). Bu düzenleme ile üç yıl içinde yerli tütüne olan talepte 7 milyon kilogramlık bir artış beklenmektedir (Tütün Eksperleri Derneği, 2020). Bu nedenle, tütün yetiştiricileri sayısının önümüzdeki yıllarda eğer uygun koşullar da sağlanabilirse, artmasını beklenebilir.

[10] Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkol Piyasasının Düzenlenmesine Dair Kanun Kanun Numarası: 4733 Kabul Tarihi: 3 Ocak 2002; Yayımlandığı Resmi Gazete: 9 Ocak 2002, sayı: 24635. Kanuna göre: *(Ek onikinci fıkra:28/10/2020-7255/12 md.) Tütün mamulü üreticilerinin, bir takvim yılı içinde yurt içi piyasaya arz amacıyla ürettikleri ve ithal ettikleri; sigara, nargilelik tütün mamulü, sarmalık kıyılmış tütün mamulü ve pipoluk tütün mamulü kategorilerinde kullandıkları toplam tütünün, kategori bazında en az yüzde otuzunun Türkiye'de üretilen tütün olması zorunludur. Cumhurbaşkanı, bu oranı yüzde kırkbeşe kadar artırmaya yetkilidir.*

Harita 4: Türkiye'de tütün yetiştiriciliği yapılan bölgeler

Üretim Modeli	Bölge	Yetiştirici Sayısı	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Sözleşmeli	Marmara	808	10,999	1,035,500

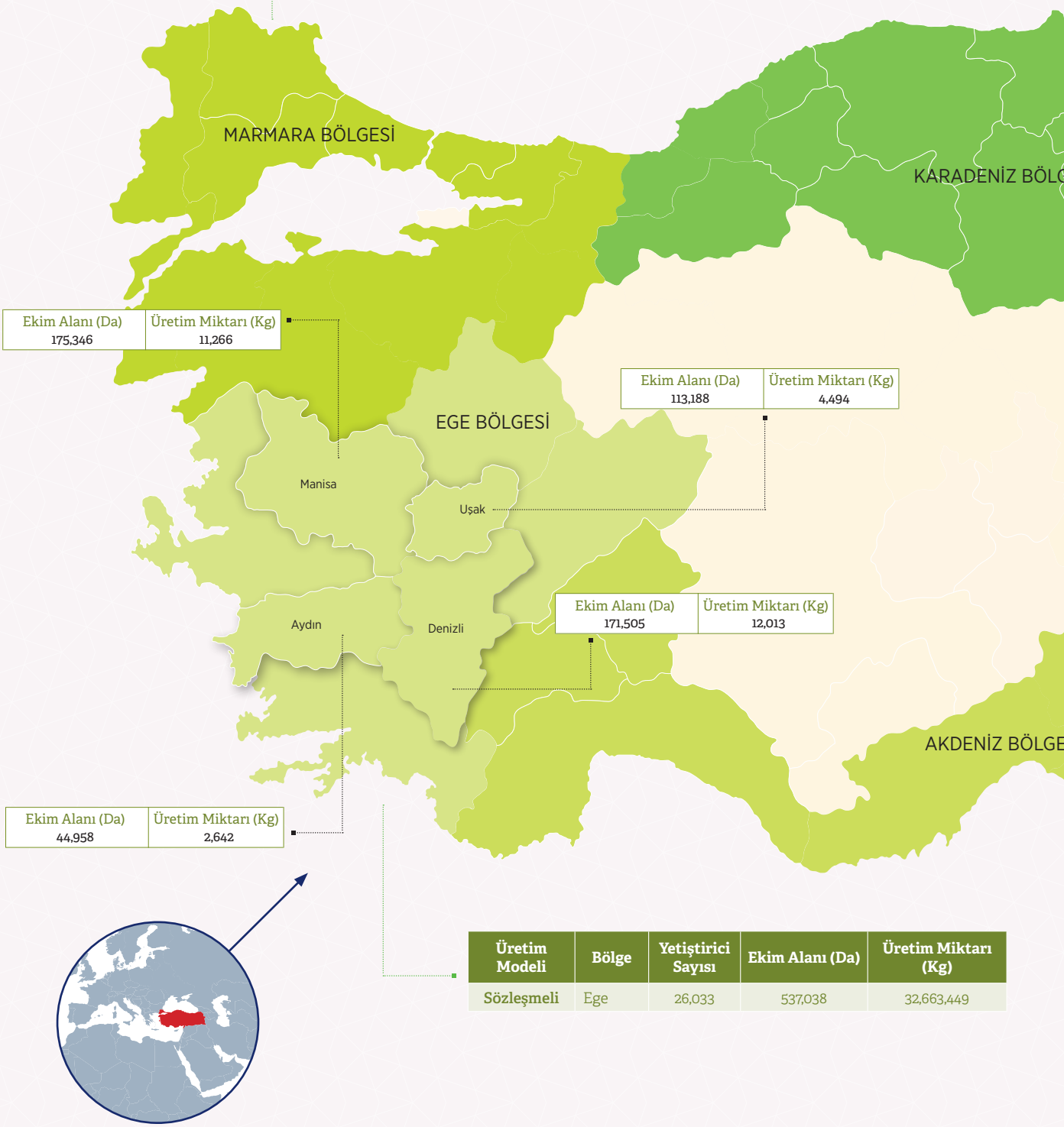

Üretim Modeli	Bölge	Yetiştirici Sayısı	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Sözleşmeli	Ege	26,033	537,038	32,663,449

Kaynak: TADB, 2021

Üretim Modeli	Bölge	Yetiştirici Sayısı	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Sözleşmeli	Karadeniz	5,221	56,094	7,142,182

Üretim Modeli	Bölge	Yetiştirici Sayısı	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Sözleşmeli	Doğu Anadolu	82	839	220,217
Sözleşmesiz		934	11,441	3,046,072

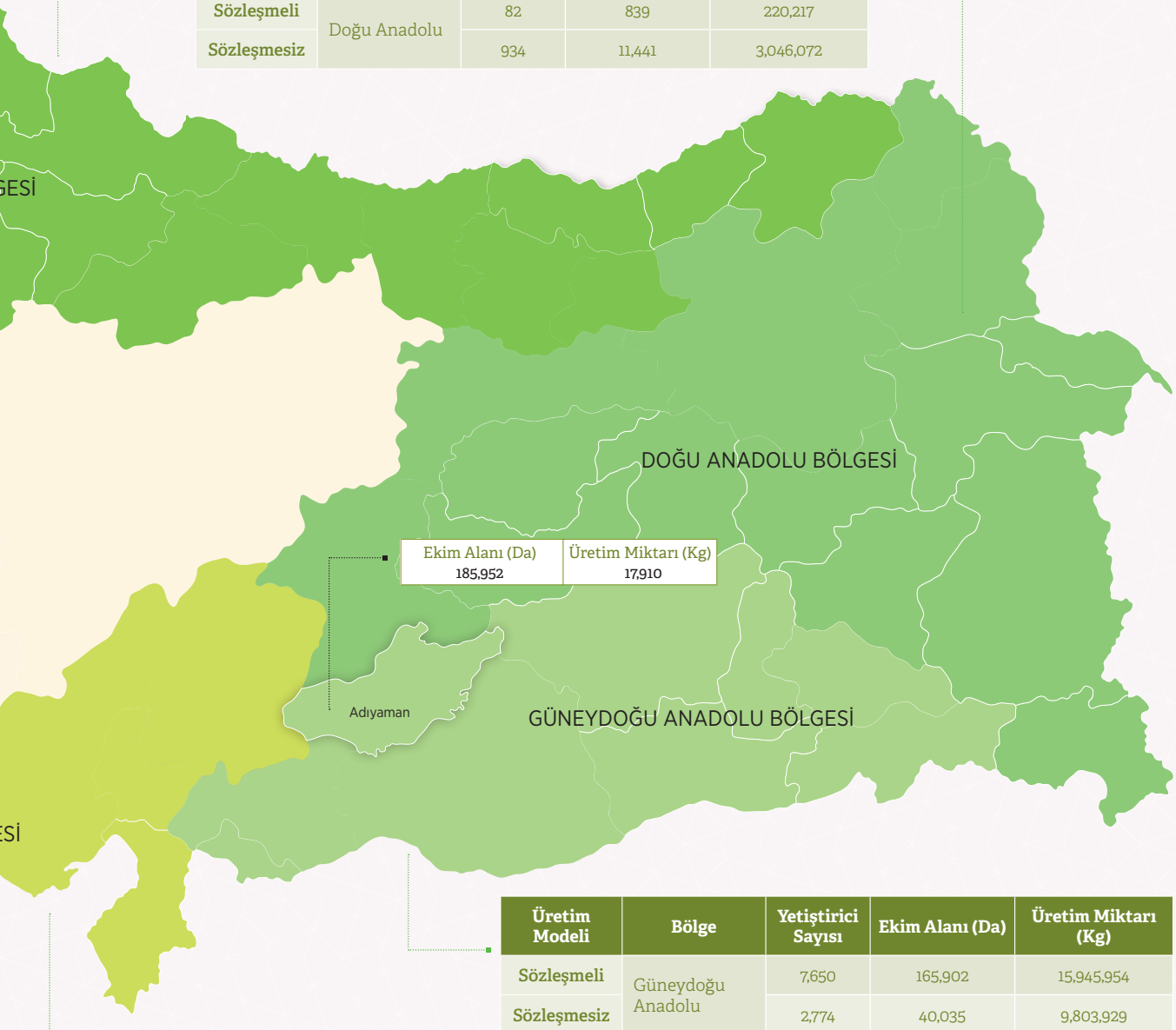

Üretim Modeli	Bölge	Yetiştirici Sayısı	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Sözleşmeli	Güneydoğu Anadolu	7,650	165,902	15,945,954
Sözleşmesiz		2,774	40,035	9,803,929

Üretim Modeli	Bölge	Yetiştirici Sayısı	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Sözleşmeli	Akdeniz	755	8,818	1,639,288
Sözleşmesiz		1	1	360

4.2. Günümüz Türkiye'sinde Tütün Yetiştiriciliği

Tütün yetiştiriciliği, geleneksel olarak özellikle kırsal bölgelerde onbinlerce ailenin geçimini sağlamak için temel bir gelir kaynağı olmuştur. Yetiştirici sayısı 2001 yılından bu yana azalmış olsa da tütün hem çiftçilere hem de tütün mamulü üretiminde çalışan işçilere istihdam sağlamaya devam etmektedir. İç Anadolu hariç Türkiye'nin yedi bölgesinin tamamında tütün yetiştirilmektedir. 2021 yılı verileri tütün yetiştiricileri, ekili alanlar ve üretim hacmi açısından Ege Bölgesi'nin önde olduğunu ve onu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin izlediğini göstermektedir. Toplamda, Türkiye'de iki milyondan fazla çiftçiden yaklaşık 44 bini tütün yetiştirmektedir (Harita 4).

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı

Türkiye'de 28 ilde tütün yetiştiriciliği yapılmakta ve bu sayı toplam illerin yaklaşık üçte birini oluşturmaktadır. Adıyaman ili hem ekili alan hem de üretim miktarı bakımından sırasıyla 185 bin 952 dekar ve 17 bin 910 ton ile ilk sırada yer almaktadır. Bu çalışma için saha çalışması yapılan Denizli ili ise 171 bin 505 dekar ekili alan ile üçüncü, yıllık 12 bin 013 ton tütün üretimi ile ikinci sırada bulunmaktadır. İlk üç sırada yer alan Adıyaman, Denizli ve Manisa illeri Türkiye'deki tütün yaprağı üretiminin yaklaşık yüzde 60'ını gerçekleştirmektedir.

Tablo 4: *Türkiye'de en çok tütün yetiştiren iller, 2021*

İl	Ekim Alanı (Da)	Üretim Miktarı (Kg)
Adıyaman	185,952	17,910
Manisa	175,346	11,266
Denizli	171,505	12,013
Uşak	113,188	4,494
Aydın	44,958	2,642

Kaynak: TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri, 2022

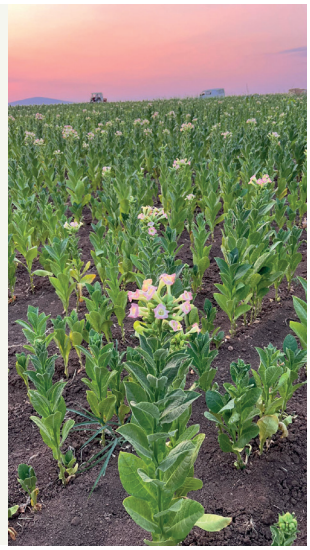

Bu çalışmanın çocuk işçiliğiyle ilgili araştırmasının yapıldığı Denizli ilinde Acıpayam, Baklan, Bekilli, Beyağaç, Buldan, Çameli, Çivril, Güney, Kale, Tavas, Bozkurt, Pamukkale ve Serinhisar gibi ilçelerin çoğunda tütün yetiştiriciliği yapılmaktadır. Denizli Tarım ve Orman İl Müdürlüğü'nün verilerine göre ise sadece dört ilçe -Ta-

vas, Kale, Acıpayam ve Beyağaç- ildeki tütün yetiştiriciliğinin yaklaşık yüzde 80'ini gerçekleştirmektedir (Denizli İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2022). Denizli'de sadece şark tipi tütün yetiştirilmektedir.

Alıcı firmalar ile tütün yetiştiren çiftçiler arasında imzalanan sözleşme; alıcı ve üretici yükümlülükleri, kalite değerlendirmesi, fiyatlandırma, tütünün teslimi ve ödeme koşulları gibi toplamda on maddeden oluşmakta ve genellikle ocak veya şubat aylarında taraflarca imzalanmaktadır. Sözleşme, tütün yetiştirme alanını ve yetiştirilecek tütün çeşitlerinin yanı sıra yetiştirme sezonunun sonunda şirket tarafından satın alınacak kurutulmuş tütün yapraklarının miktarını belirler.[11] Sözleşmeler aynı zamanda tütün mahsulünde tarımsal ilaç kullanımını ve hatta belirli miktarlarda tarımsal ilaç kullanılmasını gerektirebilir ve şirketler buna uyulmasını sağlamak için yıl boyunca tarlalara denetim ve teknik destek için teknik personel görevlendirmektedir. Şirketlerin kalite testi için numune alma hakları en fazla dört kez garanti altına alınmış olup sözleşme ihlallerine dair kanıt bulunması halinde, şirketler tütün yetiştirme sezonu boyunca çiftçilerle olan sözleşmeleri tek taraflı olarak feshetme hakkına da sahiptir.

Çiftçiler tohum, böcek ilacı, makine ve arazi dâhil olmak üzere tütün yetiştirme maliyetinin tamamından sorumludur. Ancak sözleşmelerde şirketlerin çiftçilere ücretli ya da ücretsiz malzeme sağlaması şart koşulabilir. Örneğin Denizli'deki çiftçilere, sözleşme imzaladıkları yaprak alım şirketleri tarafından genellikle ücretsiz tütün tohumu verilmektedir. Saha çalışmasında görüşülen çiftçiler ve tütün eksperleri, yetiştiriciliğin her aşamasında şirket tarafından teknik destek sağlandığını ve iyi tarım uygulamaları gibi çeşitli konularda kapasite geliştirme çalışmaları yapıldığını belirtmişlerdir.

Tütün yaprağı alım şirketiyle olan ilişkilerine ve tütün yetiştirme deneyimlerine bağlı olarak çiftçiler ödemelerinin belirli bir miktarını şirketle sözleşme imzalanır imzalanmaz, henüz yetiştirme süreci bile başlamadan avans olarak almaktadır. Bu avans ödemesi, Türkiye'de şeker pancarı ve haşhaş gibi sadece birkaç ürün için geçerli olan sözleşmeli çiftçi modeline tabi olmayan ürünlerin büyük çoğunluğuna kıyasla tütün yetiştirmek için önemli bir motivasyondur. Çiftçiler sözleşmede öngörülen ödemenin geri kalanını, tütün yapraklarının şirket tarafından teslim alınıp kalite kontrolünün yapılmasından sonraki on iş günü içinde almaktadır. Bu avans ödemeleri ışığında, hem şirketler hem de tütün yetiştiricileri uzun vadeli ve bağımlı bir iş ilişkisi içine girmektedirler. Çiftçiler açısından şirketlerle uzun vadeli bir iş ilişki, daha fazla miktarda ve çeşitte teknik ve mali yardım alınmasını da sağlayabilmektedir. "Köy adamları" yaprak tütün alım şirketleri ve çiftçiler arasında-

[11] Kurutulmuş tütün yaprağı miktarında yüzde 10'luk bir hata payı söz konusudur. Örneğin, sözleşmede çiftçinin 1000 kg kurutulmuş tütün yaprağı belirtilmişse, şirket tarafından 900 ile 1100 kg arasında kurutulmuş tütün yaprağı satın alınacaktır.

Tütün yapraklarını dizen kadın çiftçi. Denizli/Tavas Ağustos 2022.

ki sözleşme ilişkilerinde önemli bir aktördür. Gayri resmi ve ücretsiz bir rolü olan köy adamlarının bu şirketleriyle resmi bir bağı bulunmamaktadır. Ancak, çiftçiler ve şirketler arasındaki ilişkilerin kurulmasına yardımcı olmak ve köy düzeyinde tütün yetiştirilmesinin izlenmesi ve denetlenmesinde şirketlere gibi kolaylaştırıcı ve denetleyici bir rol oynamaktadırlar. Şirket adına yaptıkları iş karşılığında diğer çiftçilere göre daha yüksek avanslar alırlar ve yetiştirdikleri tütün de üstlendikleri rol karşılığında, genelde en yüksek kaliteden fiyatlandırılır.

Yetiştiriciler sözleşme imzaladıklarında, güvenli çalışma ortamları; adil çalışma koşulları ve tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğine ilişkin ulusal ve uluslararası standartlara uymayı da kabul etmiş olurlar. Türkiye'de çocuk işçiliğine gelince, yürürlükte olan 4857 sayılı İş Kanunu'na göre 15 yaşın altındaki çocukların çalıştırılması yasaktır. Yaşları 15 ile 18 arasında değişen çocuklar eğitimlerini tehlikeye atmayan, sağlık ve güvenliklerinin tam olarak güvence altına alındığı işlerde çalışabilirler. Tütün yetiştiriciliği "İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin Tehlike Sınıfları Listesi"nde tehlikeli işler kapsamındadır ve 18 yaşından küçüklerin çalışması yasaktır. Ayrıca, 4857 sayılı İş Kanunu'nun 69. Maddesi, 18 yaşından küçük işçilerin tütün yetiştiriciliğinde yaygın olan gece çalışmasını da yasaklamaktadır. Tütün çiftçileriyle imzalanan sözleşmelerde 18 yaşından küçük işçilerin ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılamayacağı belirtilmektedir. Ancak sözleşmede tütün yetiştiriciliğinin işçi sağlığı ve iş güvenliği kanunu kapsamında tehlikeli iş olarak sınıflandırıldığına dair ifadeler açık değildir.

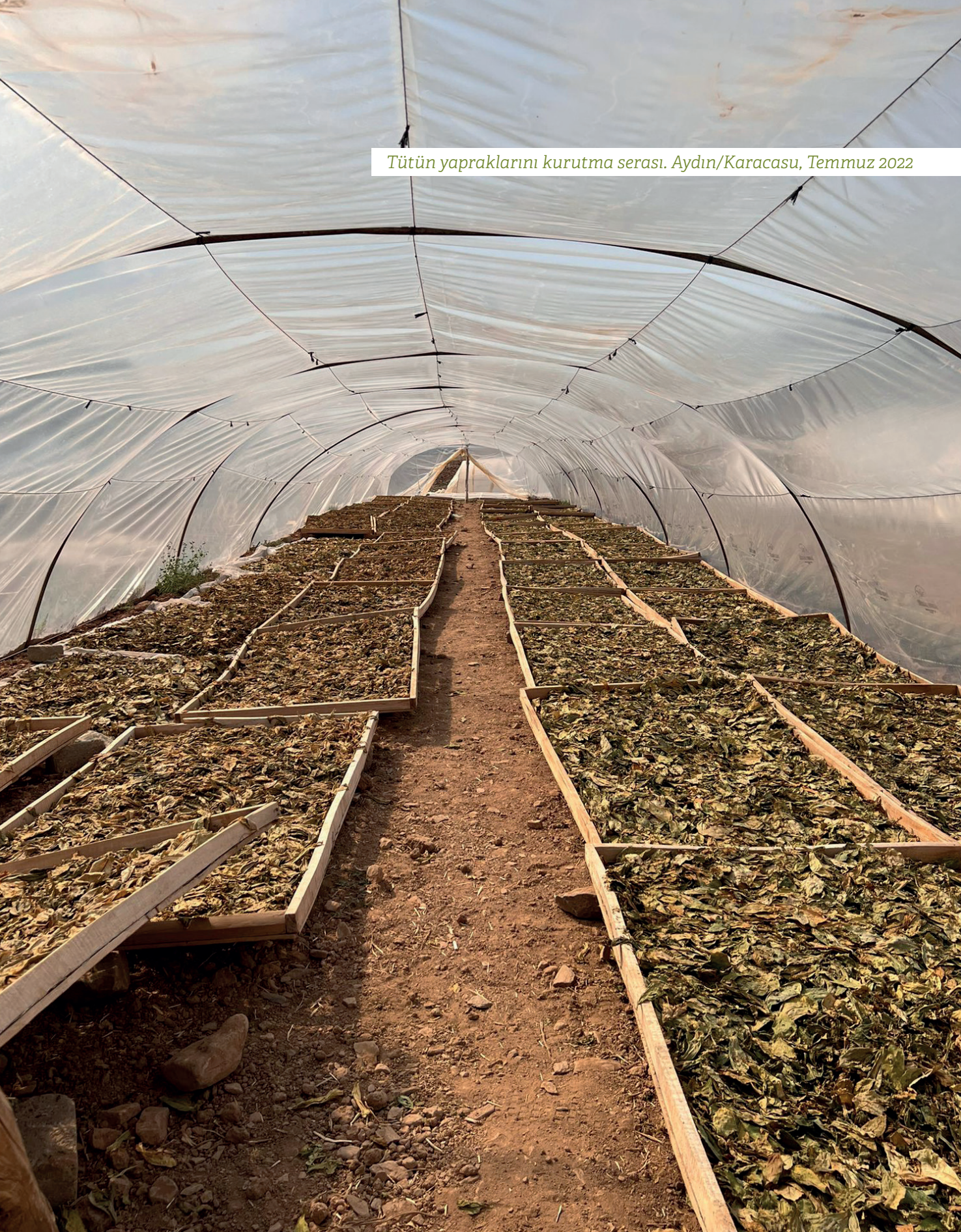

Tütün yapraklarını kurutma serası. Aydın/Karacasu, Temmuz 2022

5 Bulgular

5.1. Aile İşgücüne Bağımlılık

Bu bölümde, Tavas Ovası örneği üzerinden Türkiye'nin batısında yaygın olarak yapılan tütün yetiştiriciliğinin genel yapısı anlatılacak ve aile içinde süregelen kronik çocuk emeğine dayalı yapısal bağımlılığın temelleri açıklanacaktır.

Tavas Ovası'nda yapılan bu araştırma, tütün yetiştiriciliğinin çocukların (18 yaş altı) ve yaşlıların (65 yaş üstü) da dâhil olduğu bir şekilde kronik olarak aile işgücüne bağımlı bir taşeronluk sistemi altında işlediği gözlemlenmiştir. Bu taşeronluk sistemi içinde tütün yetiştiren 22 haneden 116 kişiyi kapsayacak şekilde bir anket yapılmış ve ortalama yirmi yıldır bu ürünü yetiştiren ailelerle görüşülmüştür. Tavas Ovası'nda aileler ortalama 40 dönüm arazi işlemekte ve bu da yaklaşık aile başına 5-6 ton tütüne karşılık gelmektedir. Ankete katılan ailelerden bir kısmı, 2022 yılında dekar başına ortalama 1.600 TL (85 USD) ödeyerek tütün yetiştirdikleri araziyi kiralamıştır. Örneklemimizde, tüm ailelerin mesleklerini bir önceki nesil tütün çiftçilerinden miras aldıkları tespit edilmiştir. Başka bir deyişle, Tavas Ovası'nda tütün yetiştiriciliği ebeveynlerden çocuklara geçmektedir.

Saha araştırması sırasında, gün içinde ve gece geç saatlerde, tütün tarlalarında çalışan çocuklar ve yaşlılarla sık sık karşılaşılmıştır. Saha çalışmasında tespit edilen verilere göre örneklemde yer alan işgücünün yüzde 10'unun üzerindeki kısmı, 2022 yılında hâlâ 18 yaşın altındaydı. Görüşmeler sonucunda 24 çocuktan 14'ünün, yaklaşık yüzde 60'ının 9 ila 13 yaşları arasında tütün tarlalarında çalışmaya başladığı belirlenmiştir. Bu durum, ulusal ve uluslararası hukuku açıkça anlamına gelmektedir.

Tütün yetiştiricisi aileler, tarımsal üretime girebilmek için tütün yaprağı alım şirketlerinden gelecek avans adı verilen nakit akışına bağımlıdır. Bunun nedeni ürünün satışının yapıldığı, teslim edildiği ve ödemenin gerçekleştiği tarihlerin farklı olmasıdır. Tavas Ovası'nda tütün yetiştiriciliği yapan aileler, genellikle şubat-mart aylarında fide yetiştirme döneminde ekim masraflarını ve borçlarını avans olarak aldıkları paradan karşılamaktadır.

Sözleşme sisteminin sabit fiyatları dâhilinde, çiftçi aileler mahsul satışlarından daha yüksek getiri elde etmek için masraflarını en aza indirmeye teşvik edilmektedir. Buna göre yakın ve hatta geniş aile üyeleri, özellikle haziran ve ağustos ayları arasında, ge-

rekli işgücünü temin etmek için nakit harcamalardan kaçınmak amacıyla bu emek yoğun tütün yetiştirme işine katkıda bulunmak üzere seferber edilmektedir. Tipik bir tütün yetiştirme döngüsünde gerekli işgücü görevlerinin tahmini için Tablo 6'ya bakınız.

Tütün yetiştiriciliğinin maliyetlerinin çocuk işçiliğine yapısal olarak hangi koşullarda yol açtığını göstermek amacıyla yaşları 16 ile 26 arasında değişen dört kız çocuk, anne ve babadan oluşan Yalçınkaya isimli bir tütün yetiştiricisi ailesini takip edeceğiz.[12] Bu takip sürecinde ailenin tütün tarımıyla ilgili faaliyetlerini, maliyetlerini ve tarımsal işgücü kullanımını inceleyerek tütün yetiştiriciliğinde karşılaşılan gelir-gider dengesi ile işgücü arasındaki ilişkiyi anlamayı amaçlıyoruz.

Yalçınkaya ailesi, Tavas Ovası yakınlarında bulunan Gülbağlık adlı küçük bir dağ köyünde yaşıyor ve geçimini tütün yetiştiriciliği ve yeni başladıkları zeytincilik gibi tarımsal faaliyetlerden elde ediyor. Fakat köyün etrafındaki arazi sarp olduğu ve tütün yetiştiriciliğine uygun olmadığı için örneğimizdeki aile, köyde bulunan diğer aileler gibi; tütün yetiştirmek için Tavas Ovası'nda arazi kiralamıştır. Bu arazi köylerine araçla 45 dakika ila bir saatlik mesafede ve aile tarlaya ulaşım masraflarını azaltmak amacıyla geceleri yoğun emek gerektiren hasat mevsiminde, tütün tarlalarının kenarına kurulan çadırlarda konaklıyorlar. Çadır alanına vardığımızda, 10 ve 12 yaşlarındayken tütün tarlasında çalışmaya başlayan anne Münevver ve en küçük iki kızı Cansu ve Ceren'le tütün hasadında karşılaştık. Cansu (19 yaş) hasada mola vermiş, tarlanın kenarına kurulan çadırda, cep telefonun interneti üzerinden üniversite tercihlerini yapmaya çalışıyordu. Ceren ise (16) lise öğrencisiydi ve tütün tarlasının ortasında tütün yaprağı kırımı yapıyordu. Örneğimizdeki ailede olduğu gibi, genellikle hasat sürecinde Tavas Ovası'nda kurulan geçici çadırlarda; kadınlar çocuklarla birlikte tarlalarda çalışıyor, uyuyor ve gündelik hayatlarını ve sosyal ilişkilerini bir süreliğine buralarda sürdürüyorlar. Bu bağlamda özellikle kadınların ve çocukların güvenli ve kesintisiz içme suyuna, elektriğe ve sıhhi tuvaletlere bir süreliğine de olsa kısıtlı erişimi bulunuyor.

Yalçınkaya ailesi 2022 sezonunda, tütün yetiştirmeye uygun yaklaşık 35 dekar büyüklüğünde tarla kiraladı. Baba Yusuf, bu tarlayı dışarıdan işçi almadan; üç veya dört kişilik aile işgücüyle birlikte işletebileceğini hesap etmiştir. Yusuf'un uzun yıllar tarlada çalışmaktan dolayı kronik bel ağrıları vardır ve en büyük iki kızı da şehir merkezine taşınarak çalışmaya başlamıştır. Yusuf'un bel ağrısının tütün tarımında çalışan diğer işçilerde de yaygın bir şekilde görüldüğünü fark ettik. Aktif olarak tütün işinde çalışan 84 katılımcıdan 22'si sırt ve diz ağrısı, bel fıtığı, el, bilek ve ayak bileklerinde uyuşma gibi rahatsızlıklarını ve hatta sakatlıklarını tütün yetiştiriciliğine bağlamaktadır (Grafik 4).

---

[12] Bu aile hakkında soyadları da dâhil olmak üzere önemli ayrıntılar, araştırma katılımcılarının mahremiyetini korumak için değiştirilmiştir.

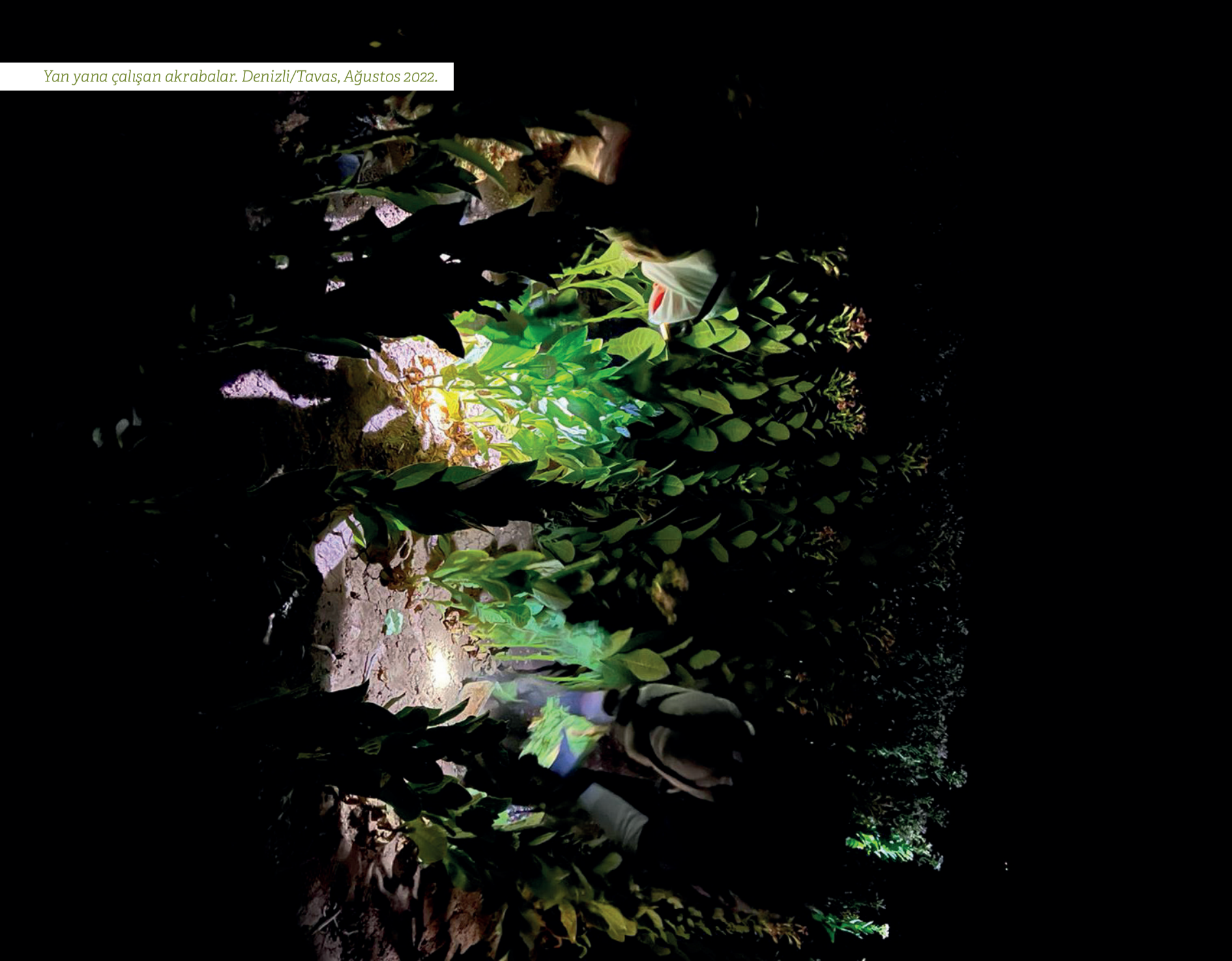

Yan yana çalışan akrabalar. Denizli/Tavas, Ağustos 2022.

Grafik 4: Tütün yetiştiriciliğinden kaynaklandığı düşünülen sağlık sorunları (n=22)

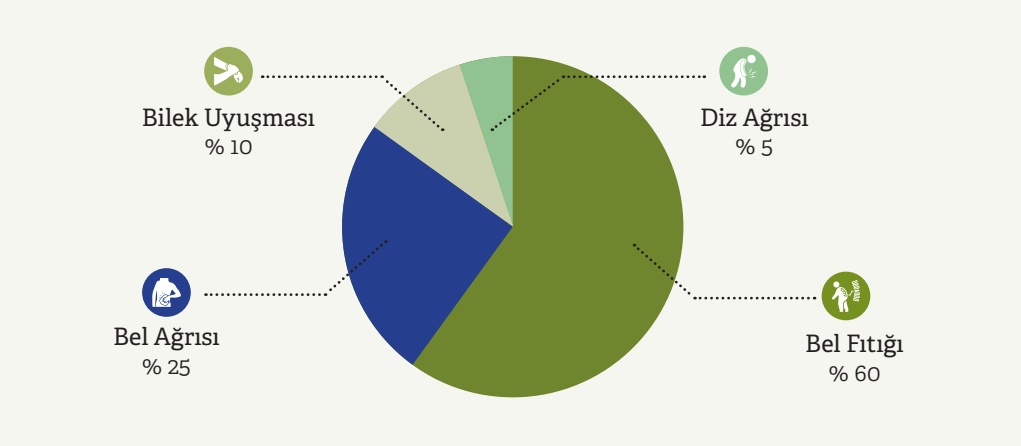

Geçmiş yıllarda olduğu gibi Yalçınkaya ailesi, 2022 yılı tütün yetiştirme sezonu için 5 ton yüksek kaliteli tütünü yerel bir aracı olan yaprak alım şirketine teslim etmek üzere bir sözleşme imzalamaktadır. Bu şirket de tütünü tanınmış bir uluslararası tütün mamulü üreticisine satmaktadır. Söz verilen kalitede başarılı bir ürün teslim edildiği varsayılırsa tütünün teslim alınmasının ardından ailenin 2022 yılı yetiştirme sezonunda, tütünden elde ettiği toplam geliri yaklaşık 275.000 TL olacaktır.[13] Sözleşmenin imzalanmasının ardından Yalçınkaya ailesi, yerel bir yaprak alım tüccarından 150.000 TL avans almıştır. Tütünün en yüksek kaliteden satın alınması durumunda, tütün yapraklarının sorunsuzca tesliminden sonra aileye yaklaşık 125.000 TL daha ödeme yapılması gerektiği anlaşılıyor.

Avans ödemesi, Yalçınkaya ailesinin tütün yetiştirme sürecinde karşılaştığı maliyetlerin bir kısmını karşılamalarına yardımcı oluyor. Bu avans, aileye fide yetiştirme döneminde ekim masraflarını ve diğer harcamalarını karşılamak için gerekli finansal kaynağı sağlıyor. Böylece aile, tütün yetiştirme işine başlayabiliyor ve hasat sonrası ödemeleri bekleyebiliyor. Bu açıdan avans ödemesi, ailenin finansal açıdan daha istikrarlı bir pozisyonda olmasını sağlayarak tütün yetiştiriciliği faaliyetlerini sürdürebilir hale getiriyor. Yetiştirme sezonu için yapılan en büyük harcama, yaklaşık 56.000 TL ile arazi kiralama maliyeti olarak öne çıkıyor. Diğer giderler arasında tarım ilaçları, gübre, su, elektrik, mazot ve kurutma amaçlı sera tünelleri ve damla sulama boruları gibi tarımsal plastik malzemeler yer alıyor. Yalçınkaya ailesi için 150.000 TL avans ödemesi, ailenin beklenen toplam gelirlerinin yaklaşık yüzde 55'ine karşılık geliyor ve işçi masrafları hariç diğer maliyetleri karşılamalarına ve yetiştiriciliğe başlamalarını sağlıyor (bkz. Tablo 5).

[13] Araştırmamıza göre, 2022 yılında yetiştirilen tütünün satışı için yaprak tütünün kg başına ortalama fiyatının 130 TL olması beklenmektedir.

Tablo 5: *Tavas Ovası'nda 2022 yılında 35 dekar tütün tarımının maliyetleri*

Giderler	Maliyet (TL)
Arazi kirası	56,000
Fidelik hazırlığı	16,000
Gübreleme	30,000
Su	30,000
Tarımsal ilaç	5,000
Tarımsal ekipmanlar için yakıt	10,000
Toplam Maliyet	147,000

Maliyet listesi, yüksek kaliteli tütün mahsulünün ekim, bakım ve hasat süreçlerinde gereken işgücü miktarını içermemektedir. Araştırma ekibi Yalçınkaya ailesiyle birlikte, 5 ton tütün yaprağı hasadı için gereken işgücünü kabaca hesapladı. Kasım 2021'de fide hazırlığından başlayıp Ocak 2023'te kurutulmuş yaprakların satışına kadar toplam aşağı yukarı 279 günlük tam zamanlı işçilik gerekeceğini ortaya çıkmıştır (Tablo 6). Yetiştiriciliğin en yoğun aşamaları, yani ek işgücüne en çok ihtiyaç duyulan aşamalar, tütün fidelerinin yeterli olgunluğa ulaştıktan sonra tarlaya dikilmesi ve haziran-ağustos ayları arasında tütün yaprak kırım aşamasıdır. Hesaplamalarımıza göre bir yetişkin işçi günde yaklaşık 25-30 kg kurutulmuş tütün yaprağına eşdeğer taze yaprak hasat edebilmektedir.

Tablo 6: *35 dekarlık bir alanda tütün yetiştiriciliği için harcanan iş günü sayısı*

Aşama	İş günü sayısı
Fidelik hazırlama	2
Fidelik gübreleme	3
Tohum dikme	3
Tohum Sulama	15
Çapalama	3
Fide dikimi	7
Sulama (fide)	2
Tarımsal ilaçlama	2
Gübreleme	3
Kırım	178
Taşıma	24
Tavlama	16
Paketleme	18
Depolama	3
Toplam	279

Tüm işgücünün Denizli'deki kişi başı günlük 350 TL'lik ücret (Temmuz 2022) üzerinden dışarıdan temin edilmesi durumunda, tütün yetiştirme ve satmanın toplam işgücü maliyeti 2022 yılı yetiştirme sezonu için yaklaşık 100.000 TL'ye ulaşmaktadır. Eğer bu işgücü maliyeti karşılanırsa Yalçınkaya ailesinin elinde sadece 25.000 TL kalacaktır ki bu da aileyi bir yıl boyunca geçindirmek için yetersiz bir meblağ olacağı açıktır. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) Şubat 2022 rakamlarına göre, Türkiye'de dört kişilik bir hanehalkı için *açlık sınırı* her ay için 4.522 TL. Yüz yüze ya da telefonla görüştüğümüz tütün yetiştiricisi ailelerin birçoğu Yalçınkaya hanesine benzer giderleri paylaşmış, bu da tutarlı hesaplamalar ve kronik düşük gelir kaynağını ifade etmektedir.

Saha çalışması sırasında konuştuğumuz tütün yetiştiricisi ailelerin çoğu, Yalçınkaya ailesine benzer maliyetlerin olduğunu belirtmişlerdir. Bu durumda ailelerin kazançları, tütün yetiştirme sürecine verdikleri emeğin değeri kadar olabilecektir. Tarımla uğraşan aileler, dışarıdan işgücü alımını en aza indirerek aile içi işgücünü maksimum düzeye çıkarmak suretiyle geçimlerini sağlamaktadır. Bu durumu Türkiye'deki tütün yetiştiriciliğinde çocuk işçiliğinin kronikleşmesinin yapısal bir nedeni olarak öne çıkmaktadır. Yusuf, çocukluk yıllarından beri ailesinin tütün yetiştirdiği tarlalarda çalışan ve kendi çocuklarının da işçiliği ile şimdi kendi tarlasında tütün yetiştiren biri olarak durumu şu şekilde açıklıyor:

> *Çiftçi gibi görünebiliriz ama değiliz. Çiftçi ile ücretli işçi arasında bir yerdeyiz. Aile olarak çiftçiliğe harcadığımız kadar kazanıyoruz. Yani hepimiz çalışmak zorundayız. Ancak tüm uygulamadan biz sorumluyuz, tüm risk ve tehlikeleri biz üstleniyoruz. Ya tütünümüze bir haşere girerse? Yetersiz kalırsak. Suçlu kim olacak? Biz. Sadece tütün firmaları sözleşme fiyatını yükseltir ve koşullarımızı daha az güvencesiz hale getirerek bizi daha fazla tütün tedarik etmeye teşvik ederse fayda sağlayacağız.*

Telefon anketi sonuçlarına göre, Tavas Ovası'ndaki ailelerin yüzde 90'ı yakın gelecekte tütün yetiştirmeye devam etmeyi düşünmeseler de geçimlerini sağlamak için bir sonraki sene tütün yetiştirmeye devam edeceklerini belirtmektedirler. Tütün yetiştiren 22 ailenin sadece beşinde 18 yaş üstü 10 aile üyesi ücretli olarak çalışmaktadır.

Tütün yetiştiriciliğiyle uğraşan bazı çiftçilerin devam etmeme sebepleri arasında borçluluk seviyesinin artması önemli bir faktördür. Yüksek girdi maliyetleri, kredi borçları ve düşük gelirler, tütün yetiştiricilerini finansal zorluklarla karşı karşıya bırakmaktadır. Örneğin, 2022 yılında günlük yevmiye ücreti 350 TL iken, 2023 yılında 800 TL'ye yükselmiştir. Arazi fiyatları da hızla artmaktadır. Önceden bahsettiğimiz gibi, Yalçınkaya ailesi 2022 yılında dönüm başına 1,600 TL'ye kiraladıkları benzer araziyi; 2023 yılında dönüm başına 4,000 TL'ye kiralayabildi. Bu durum, günlük

yevmiye ücretlerinde yaklaşık %228'lik bir artışı ve dönüm başına arazi fiyatlarında ise 2,5 katlık bir artışı temsil ediyor. Aile, 2022 yılında tütünün kilosu için 70 TL'lik bir kontrata imza atmışken, 2023 yılı için yapılan yeni kontratta bu fiyat 115 TL olmuştur. Bu durumda fiyatın %65 oranında arttığı görülmektedir.

Araştırmamızda, tütün yetiştiren ailelerin yüzde 60'ının borçlu oldukları görülmüş, birkaç aile de "ağır" borçlu olduklarını ifade etmiştir. Bu borçluluk tütün yaprağı işleme şirketlerinden alınan avans miktarının dışında; bankalara, akrabalara ve arkadaşlara olan borçları da içermektedir. Tütün yetiştiricisi haneler için enflasyonist baskıların başında mazot, arazi kirası, tarımsal ilaç ve gübre maliyetleri gelmektedir. Makro seviyede bakıldığında 2017 yılı itibariyle Türkiye ekonomisi çift haneli enflasyon yaşamaya başlamıştır. Hükümet tarafından yönetilen Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Kasım 2022'de yıllık enflasyon oranını yüzde 84,39 olarak açıklarken, bağımsız enflasyon izleme kuruluşu Enflasyon Araştırma Grubu (ENAG) bu oranın gerçekte yüzde 170,70 olduğunu tahmin etmektedir. Türk-İş'in rakamlarına göre, Türkiye'nin *yoksulluk sınırı*[14] Aralık 2022'de ülkenin asgari ücret geliri olan 5.500 TL'nin yaklaşık beş katı olan 26.483 TL'ye yükselmiştir.

Bu büyük mali baskılar göz önüne alındığında çoğu tütün yetiştiricisi aile; ceviz, mısır ve zeytin yetiştiriciliği gibi büyük miktarlarda ilk yatırım gerektiren ve alım garantisi olmayan daha karlı tarım ürünlerine geçmeyi göze alamamaktadır. Tütün yetiştiren aileler paraya ihtiyaç duyduklarında genellikle tütün yaprağı satın alan firmalardan yardım istemekte, bu da ana gelir ve borç kaynağı olarak tütüne olan bağımlılıklarını derinleştirmektedir.

Yan yana çalışan işçiler. Denizli/Tavas, Ağustos 2022.

[14] Dört kişilik bir aile için gıda harcaması ile giyim, konut (kira, elektrik, su, yakıt), ulaşım, eğitim, sağlık ve benzeri ihtiyaçlar için yapılması zorunlu diğer aylık harcamalarının toplam tutarı. https://www.turkis.org.tr/aralik-2022-aclik-ve-yoksulluk-siniri/

Tablo 7: *Zaman ve işgücüne göre tütün yetiştirme görevleri*

Faaliyetler	E[15]	K[16]	Ç[17]	A[18]	Y[19]	Ocak		Şubat		Mart		Nisan		Mayıs		Haziran		Temmuz		Ağustos		Eylül		Ekim		Kasım		Aralık	
						1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4	1/2	3/4
Sözleşme imzalanması ve avans ödemesi								X	X																			X	X
Tohum tedariki ve toplama						X	X	X														X	X	X	X				
Fide yetiştirme yastıklarının hazırlanması ve fide yetiştirme								X	X	X	X	X	X																
Pestisit ve gübre kullanımı								X	X	X	X	X	X																
Tohum ekimi									X	X																			
Sulama								X	X	X	X																		
Tütün tarlasının hazırlanması										X	X	X	X									X	X	X	X				
Fidelerin tarlaya dikilmesi														X	X	X													
Pestisit ve gübre kullanımı														X	X	X													
Bitki yetiştirme (sulama, aşılama, ayıklama, çapalama)														X	X	X													
Hasat																X	X	X	X	X	X	X							
Kürleme, saklama ve paketleme						X										X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Ekspertiz, pazarlık ve satış						X	X	X	X																			X	X
Okul takvimi																													

[15] Erkek

[16] Kadın

[17] Çocuk

[18] Aile bireylerinden ek işgücü

[19] Yabancı/Ücretli işgücü

Hasat edilen tütün yapraklarının konulduğu plastik bir kap. Denizli/Tavas, Ağustos 2022.

Tavas Ovası'nda, 10-12 yaşları arasında tütün tarlalarında çalışmaya başlayan çocukların, tütün yapraklarının yerleştirildiği ve taşındığı kurutma tepsilerini taşımak gibi işlerle sürece başladıkları gözlemlenmiştir. Bazı çocuklar da yetişkin işçilere tütün yapraklarını koymak amacıyla plastik boru tipi kaplar taşımaktadır. Bu kaplarda tütün yaprakları toplanmakta, taşınmakta ve kurutma tepsilerine aktarılmaktadır. Çocuklar ayrıca yapılması gereken işe bağlı olarak fidelikleri düzeltme, fideleri tarlaya dikme, hasat etme (çoğunlukla geceleri), tütünü kurutma ve paketleme işlerinde de yer almaktadır (tütün yetiştirme döngüsündeki farklı görevleri izlemek için bkz. Tablo 7). Fiziksel olarak en zorlayıcı görev olan hasat, okulların tatil olduğu yaz aylarında tamamlanırken, fideliklerin tesviyesi, kürleme ve paketleme gibi birçok hasat öncesi ve sonrası faaliyet okul takvimine denk gelmektedir.

Daha önce konuştuğumuz Yalçınkaya ailesinden Cansu şu anda üniversite öğrencisi olarak İstanbul'da yaşamasına rağmen, 2023 yılında meydana gelen depremler sonrasında üniversitelerin çevrimiçi olarak eğitim aldığı dönemde ailesine destek olmak için tütün yetiştirme işine yardımcı olmak üzere Gülbağlık köyüne geri dönmüştür. Fakat aynı zamanda çevrimiçi olarak da derslerini takip etmektedir. Bu şekilde, uzun süredir yaptığı gibi ailesine yardım ederken eğitimini sürdürmeyi başarmaktadır. Cansu, tütün tarlalarında 10 yaşından beri çalışan bir çocuk işçi olarak deneyimlerini bizimle paylaşıyor:

> *Akşam birkaç saat çalıştıktan ve hava karardıktan sonra yarım saat çay içmek ve dinlenmek için çadıra gider, ardından gece yarısı civarında sona erecek bir başka çalışma turu için tütün tarlalarına geri döneriz. Herkesin başına taktığı ve madenci lambası denilen bir far donanımı bulunmaktadır. Eskiden annem tarlanın ortasına aydınlatma için bir gaz lambası kurar ve tütün yapraklarını onun aydınlattığı yerden toplardık. İşi daha kolay ve verimli hale getirmek için tarladaki herkes belirli bir tütün bitkisi sırasını takip eder. Çocukların geceleri daha az işi olmasına rağmen ailece çalışırız. Geceleri başımıza taktığımız küçük ışıklarla dolaşır, tütün yapraklarını kırar ve koltuk altlarımıza aldığımız şişlere geçiririz. Ertesi gün sabah 6.30 gibi uyanır ve tekrar tütün tarlasında yaprak kırımı için çalışmaya başlarız. Zaman geçirmek için kardeşlerim ve ben çalışırken annemden bize hikâyeler anlatmasını isterdik. Annem dedemin ona öğrettiği tüm peygamberlerin biyografilerini, Keloğlan ve 1001 Gece Masalları'nı bize anlatırdı. Tekrar eden hikayelerden kaçınmak ve dikkatimizi çekmek için annem sonunda hikâyeler uydurmaya başladı. Hikâyeler bittiğinde, işlerimizden sıkılır ve dilek dilemek için geceye dönüp yıldız kayıyor mu diye bakardık. Çok fazla kayan yıldız gördüm ve çok fazla dilek diledim ve bunların bazıları bugün gerçekleşti.*

Saha araştırması sırasında, çocuk ve yaşlı işçilerin genellikle aile üyeleri veya tütün yetiştirme ailesinin uzun süredir ilişkide olduğu komşular gibi yakın çevrelerden geldiğini gözlemledik. Bu durum tütün yetiştiriciliği yapan ailelerin, işgücü ihtiyaçlarını genellikle kendi sosyal bağlantıları içerisinde karşıladığını göstermektedir. Bazen aileler kendi işlerini bitirdikten sonra komşularına çalışmaya gitmekte ve işlerini tamamladıktan hemen sonra ücretlerini almaktadırlar. Diğer zamanlarda ise gündelik işçilik, genişletilmiş bir takas mekanizması aracılığıyla karşılık buluyordu. Örneğin, bir tütün tarlasında 6 işçiden oluşan bir grupla tanıştık. Bu grupta dört aile işçisi bulunuyordu ve yakınlardaki bir köyden de tütün yetiştiren iki işçi katılıyordu. Bu durum, tütün yetiştirme faaliyetlerinde aile üyelerinin yanı sıra yakın çevreden işçilerin de aktif olarak yer aldığını göstermektedir. Ödünç alınan iki günlük işgücü sezon ilerledikçe aile tarafından işgücü olarak karşı tarafa telafi edilecektir. Hasat zamanı yerel koşullara bağlı olarak değişebildiği için işgücü değişimi esneklik sağlamaktadır. Bu durum, nakit işlemlerine olan ihtiyacı ve işgücü piyasasına olan bağımlılığı azaltan bir seçenektir.

5.2. Aile İşgücü Kaybı ve Olası Geçişler

Araştırmamız sırasında bazı tütün yetiştiren ailelerin; genç aile üyelerinin göçünü engellemek için zeytin, kekik, kavun, ayçiçeği veya mısır gibi daha az emek yoğun ürünlere geçmeyi düşündüklerini ve bu sayede ücretsiz işgücü ihtiyacını azalttıkları görülmüştür. Örneklemimize göre Tavas Ovası'nda göçün büyük çoğunluğu 20-24 yaş aralığındaki kişiler arasında gerçekleşmiş olup bunun başlıca nedeni eğitim almaktır. Görüştüğümüz ve anket yaptığımız gençlerin çoğunluğu tütün tarımını ve daha genel olarak tarımı gelecek vaat etmeyen bir iş olarak görmekte, kentsel alanlara göç etmeyi tercih etmekte ve üniversiteyi daha parlak bir gelecek için bir şans olarak görmektedir. Üniversiteye gidemeyenler, özellikle de kadınlar için, kent merkezinden biriyle evlenmek, kırsal yaşamdan kaçmanın ve tütün yetiştirmenin fiziksel olarak yorucu işlerini geride bırakmanın bir yolu olarak da öne çıkabildiği gözlenmiştir.

Denizli'de görüştüğümüz 10 tütün yetiştiricisi ailenin her birinde en az iki birinci dereceden aile üyesinin haneden ayrıldığını ya da ayrılma sürecinde olduğunu, bunun da çeşitli derecelerde ve türlerde işgücü eksikliğine yol açtığı tespit edilmiştir. Gülbağlık'daki Yalçınkaya ailesi örneğimize dönecek olursak, en büyük iki kız kardeş üniversiteyi bitirdikten sonra şehirdeki bir kasabada iş bulduklarında köyden kalıcı olarak ayrılmıştır. Bu durum ailede işgücü sıkıntısına yol açmış ve diğer çocukların iş yükünü artırmıştır. Ailenin üçüncü kızı Cansu üniversiteye başladığında, Yalçınkaya ailesi, çok yüksek enflasyon nedeniyle 2023 yılında kişi başına günlük 800 TL'ye çıkması beklenen dışarıdan işçi tutma maliyetiyle ilgili endişeleri nedeniyle tütün yetiştirdikleri arazi miktarını azaltmayı planlamıştır.

2022 yazında iki kızıyla birlikte çalışan Münevver, şehir dışında yaşayan diğer iki kızının yokluğunda maliyetleri azaltmak ve tütün satışlarından elde edilen geliri artırmak için maliyetleri yönetmek ve sürekli çalışmak konusunda nasıl endişelendiğini ve baskı altında kaldığını anlatıyor:

> *Kızlarım olmadan tütün tarlalarını nasıl idare edeceğimden emin değilim. Biz aile olarak çalışamazsak para kazanamayız. Bir olasılık, bu yıl geçen yıla göre daha az tütün dikimi yapmak ve mümkün olduğunca kızlarımızın yardımıyla kendi geçimimizi sağlamak. Geçiş süreci konusunda endişeliyim ve olasılıkları aklımda tutuyorum.*

On yaşından beri tütün yetiştirme işinde çalışan ve yakın zamanda üniversiteye kaydolan Cansu, üniversitede okuyarak, ailesini yaz aylarında tütünün zorlu işlerinden neden kurtarmak istediğini aşağıda belirtiyor:

> *Her yıl Temmuz ayının başında işler yoğunlaşıyor. Sonraki iki ay boyunca neredeyse her gün aynı olurdu. Herkes bütün gün tütün yaprağı kırmaktan stresli ve yorgun olurdu. Eylül ayında okul başladığı için tütün yaprak kırım işini bir an önce bitirmek isterdik. Bu yüzden ailemle geçirdiğim mutlu zamanları daha çok tütün hasadının bittiği soğuk kış günlerinde hatırlıyorum. Yılın en güzel aylarında ailemi tütün hasadından kurtarmayı hayal ederdim, böylece yaz aylarının tadını ailece birlikte çıkarabilirdik.*

Tütün yaprağı kırımı yapan çocuk, Denizli/Tavas, Ağustos 2023

Genç aile üyelerinin köyden ayrılmasıyla birlikte, ailenin gelirine ve bakımına bağımlı olan yaşlılar daha fazla çalışma baskısıyla karşı karşıya kalmaktadır. Gençlerin şehirde eğitim veya iş fırsatları arayışında olmaları, köyde kalan yaşlıların üzerinde ek yük oluşturabilmektedir. Tütün yetiştiren ailelerin bu yaşlı üyeleri zaten uzun yıllardır tarlalarda çalıştıkları için bilgi birikimine sahipler ve bu nedenle kolayca aile içinde "yardım" amacıyla çalışmaktadırlar. Yaşlılar, gece hasadı sırasında tanıştığımız 85 yaşındaki Fatma Nine'de olduğu gibi kendilerini ailenin genç üyelerinin bıraktığı işgücü açığını kapatmak zorunda da hissetmektedirler. Üç kuşak akrabasıyla birlikte tütün yaprağı toplamaya ara veren Fatma Nine, ilerlemiş yaşına rağmen neden hâlâ tarlalara döndüğünü anlattı:

> *On yaşımdan beri çalışıyorum ve ailemizin en büyüğüyüm. Ailemiz uzun zamandır faturaları ödemek, çocuklarımın ve torunlarımın yanı sıra evimizin de büyümesini sağlamak için tütün satışına bel bağlamış durumda. Bu yaprak hayatta kalmamızı sağladı ve bunun için minnettarım. Gençler toplumdan kaçmak istiyor. Ayrılırlarsa ne olacak? Bu koşullarda görevleri kim üstlenecek? Aile olarak çalışmazsak hepimiz çaresiz kalırız.*

Araştırmalarımıza göre yaşlı çalışanlar tütün tarlalarında çalıştıktan sonra genellikle bilek uyuşması, bel fıtığı ve diğer tarımla ilişkili kronik hastalıklarla karşılaşmaktadır. Bunun yanı sıra, sırt ağrısı, yorgunluk ve iştahsızlık gibi çeşitli sağlık sorunları da yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Tütün yetiştirme, maliyetleri düşürmek adına yapılan bir seçim olsa da, tarlalarda çalışmak yaşlıların sağlığını olumsuz etkilemekte ve refahlarını azaltmaktadır. Bu durum, tütün yetiştiriciliğinin özellikle ücretsiz aile emeğine dayandığı sürece devam edeceğini göstermektedir. Çocuklar ve yaşlılar, tütün yetiştirme sürecinde aktif olarak yer almak zorunda kalmaktadırlar. Ürün fiyatları düşük olduğu sürece, ailelerin maliyetleri azaltmak ve gelirlerini artırmak için ücretsiz aile emeğini kullanma eğilimleri devam edecektir.

Saha araştırmamız sırasında görüştüğümüz tütün yetiştiricisi ailelerin çoğu, daha önce açıklanan tütün tarımı girdilerinin yüksekliği nedeniyle farklı bir ürüne geçiş yapmakta veya tütün tarımını ücretli istihdamla birleştirmektedir.[20]

[20] Endonezya'da 'yağış şoklarının' (dönüm başına en düşük getiriye sahip olan) tütün yetiştiriciliğinden alternatif ürünlere geçişi nasıl etkilediği anlamak için Sahadevo, 2020; Lübnan'da tütün tarımının toprak erozyonu ve bozulmasının yanı sıra biyolojik çeşitlilik kaybına nasıl neden olduğunu anlamak için Redwan, 2018 ve Tanzanya'da yağmur ormanlarının nasıl kaybolduğunu anlamak içi Kagaruki, 2018.

Grafik 5: Aile fertlerinin tütün yetiştiren haneleri terk etme nedenleri (n=22)

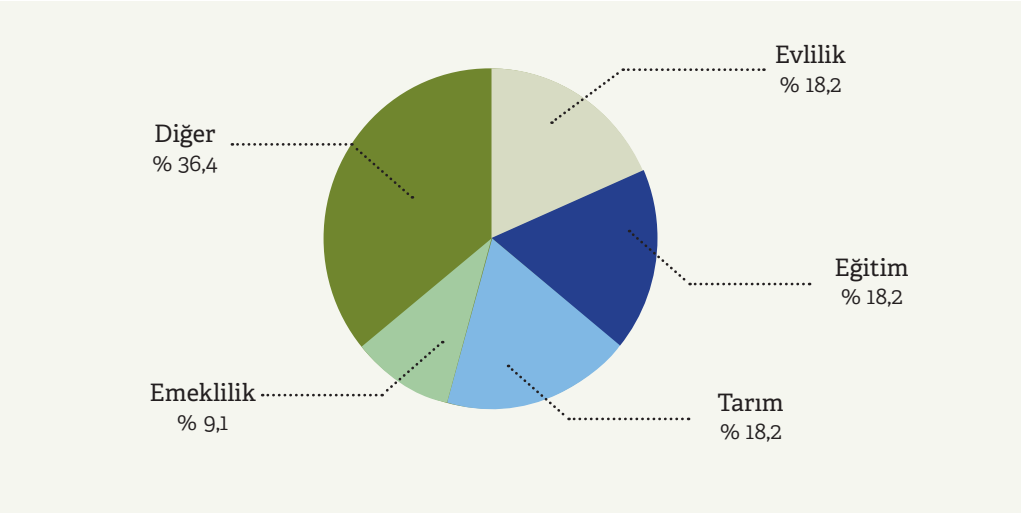

Özellikle de genç aile üyelerinin köyden ayrılmasıyla birlikte, tütün yetiştiren ailelerin Tavas Ovası›nda geçimlerini sağlamak için yeterli gelir elde etmeleri zorlaşmaktadır. Kredi, eğitim ve teknik yardım gibi desteklere erişim ve bilgi paylaşımı; çiftçilerin tütün tarımından vazgeçme ve alternatif ürünlere geçme kararlarında etkili olmaktadır. Görüşme sırasında birçok aile, alternatif ürünlerin yetiştirme sezonu sonunda ürün alımının garanti edildiği bir sözleşme sistemine dâhil olmamasının önemli bir risk ve geçiş için engel oluşturduğunu belirtmiştir. Ayrıca, tütün yetiştiriciliğinin emek yoğun yapısı ve makineleşmenin görece eksikliği, aile üyelerini tarlada tutmakta ve alternatif gelir kaynaklarını takip etme imkânlarını kısıtlamaktadır. Örneğin, bambu yetiştiriciliği tütüne göre daha az işgücü gerektirmekte ve Kenya'da yapılan bir araştırmaya göre bambu çiftçileri, diğer gelir getirici faaliyetlere yönelmek için daha fazla zaman ve imkân sahibi olabilmektedir (Magati, 2012). Türkiye örneğinde, arazi varlığı ve tarım ekipmanları gibi daha fazla varlığa sahip olan ailelerin, dışarıdan gelen işgücünün maliyetini karşılama olasılıkları daha yüksek olduğu için aile işgücünün ayrılmasından daha az etkilendikleri gözlenmiştir. Ayrıca tütün yetiştiriciliğini arazi kiralama veya zeytin, incir ve ceviz yetiştiriciliği gibi diğer gelir kaynaklarıyla birleştiren çeşitlendirme stratejileri izleme olasılığı daha yüksektir. Kenya'daki tütün tarlalarında olduğu gibi görüştüğümüz aileler arasında daha büyük arazi mülkiyeti, ailelerin alternatif ürünler yetiştirme imkanlarını arttırdığı gözlemlenmiştir (Mbaye ve ark., 2014). Tütünün nispeten düşük geliri nedeniyle, aileler genellikle tütün tarımını ek ürünlerle desteklemeyi tercih etmektedir; bu durum, Hintli tütün yetiştiricileri arasında da gözlemlenen bir dinamiktir (Kumar ve ark., 2010).

Grafik 6: Tütün yetiştiren hanelerde alternatif gelir kaynakları (n=17)

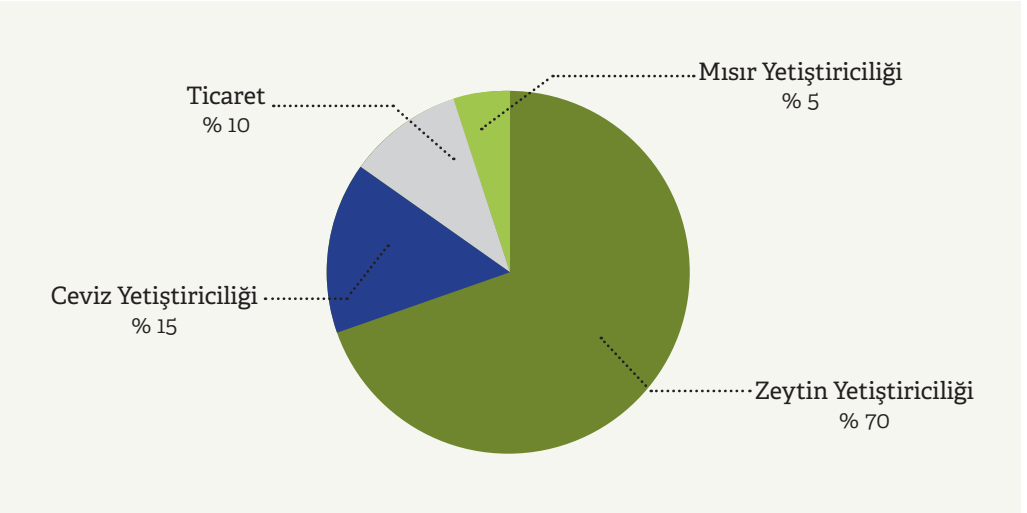

Yetiştiriciler, sezon başında kesin bir fiyat belirleyen ve son iki yılda Türkiye'de olduğu gibi enflasyonist bir ortamda müzakere edilmesi zor olan sözleşmeler nedeniyle tütün yetiştiriciliğinin genel olarak kârlı olmayacağına inanırken, garantili bir alım nedeniyle en azından geçimlerini sağlamak için tütün yetiştiriciliğinin göreceli güvenliğini kabul etmektedirler. Çiftçilerle uzun yıllara dayanan ilişkiler yerel tütün yaprağı satın alım şirketleri, çiftçilere avans ödemeleri, sertifikalı tohumlar ve teknik yardımın yanı sıra ekonomik şokları karşılamak ve gerektiğinde yatırım yapmak (mesela daha büyük bir arazi kiralamak) için avans sağlamaktadır. Tütün yetiştiren aileler genellikle başlangıç sermayesi, krediye erişim ve alternatif ekonomik faaliyetler konusunda bilgi eksikliği yaşadıkları için tütün yetiştirme geleneğini genelde ailesinden görüp sürdürmekte ve ürünlerini alım garantisi altında yetiştirerek daha güvenli bir geçim sağlamaya çalışmaktadırlar. Son senelerde giderek daha az sayıda genç insan tütün yetiştiren ailelerinin izinden gittiği için, tütün tarımının kuşaklar arası mirası gün geçtikçe azalmaktadır. Tütün yetiştiren ailelerin genç üyelerinin eğitim ve istihdam için kent merkezlerine göç etmesiyle birlikte alternatif finansman desteği, bilgi ve yetenek kaynaklarına yönelik fırsatlar artmıştır. Örneğin Gülbağlık'ta tütün yetiştiren ailenin durumunda, kız çocuklarının eğitim alması ve tütün tarlalarına geri dönmemesi durumunda, daha az emek gerektiren zeytin yetiştiriciliği ve zeytinyağı üretimine geçiş yapmak uygun bir seçenek haline geliyor. Bu nedenle, aile, son kızlarının birkaç yıl içinde köyden ayrılmasını bekledikleri için zeytin yetiştirmeye yönelmeyi düşünmektedir. Ayrıca, kızları ebeveynlerini teşvik etmekte ve yüksek kaliteli organik zeytinyağı üretimi konusunda bilgi ve deneyim getirmektedir. Bu şekilde aile, yeni bir alana geçerek ekonomik olarak daha sürdürülebilir bir yol izlemeyi hedeflemektedir (Grafik 6). Tütün yetiştiricisi ailenin kızları artık web sitesi tasarlayabilmekte, pazar

araştırması yapabilmekte, çevrimiçi ürün satma, iş insanlarıyla iletişim kurma, iş stratejileri oluşturma ve zeytin yetiştiren İspanyol ailelerin web sitelerini ziyaret etme gibi becerilere sahip oldukları için ebeveynler geleceğe daha güvenli bir şekilde bakmaktadır. Bu yetenekler, ailenin zeytin yetiştiriciliği konusunda daha iyi bir başarı elde etme potansiyelini artırmaktadır. Kızlarının katkılarıyla birlikte aile işlerini yönetmek, pazarlama stratejileri oluşturmak ve uluslararası pazarlara erişim sağlamak konusunda daha yetenekli hale gelmiştir.

Tütün yetiştiren aileler gelirlerini çeşitlendirmek ya da tütün yetiştiriciliğini bırakmak için planlar yaparken, tütün yaprağı satın alan firmalar da üretim seviyelerini korumak için tütün yetiştiricilerini tarlada tutmanın yeni yollarını aramaktadır. 2022 yılında, bazı tütün yaprağı tüccarlarının çiftçilere 2023 yılında beklenen mahsullerinin bedelinin hemen hemen tamamını yetiştirme süreci başlangıcında avans olarak verdikleri gözlenmiştir. Kasım 2022'deki son saha ziyaretimiz sırasında öne çıkan tartışma konularından biri, ürün fiyatlarının yüksek enflasyona ayak uydurup uyduramayacağıydı. Karşılaşılan yüksek enflasyon oranları göz önüne alındığında, Ocak 2023'te, yaklaşık 13 bin tonluk yıllık tütün üretimiyle en önemli ikinci şehir olan Denizli'de tütün yetiştiricileri tarafından yaygın protestolar düzenlenmiştir. Yakıt, gübre, yaşam giderleri ve işçilik maliyetlerindeki artış nedeniyle binlerce tütün yetiştiricisi, 2022 yılı başında imzaladıkları sözleşmelerde kilogram başına 55 TL olan fiyatın yükseltilmesi için haftalarca protesto etkinlikleri düzenlemiştir. Özetle Ocak ayında birinci kalite tütünün kilogram fiyatı için yapılan tipik bir sözleşme, 2021, 2022 ve 2023 yıllarında sırasıyla 35 TL; 55 TL ve 115 TL olarak belirlenmiştir. Ancak, enflasyon baskısı ve süregelen gösteriler nedeniyle, çiftçiler 2022 yılı başında sözleşmeye bağladıkları bir kilogram tütün yaprağı için 100 TL talep etmelerine rağmen, 2022 yılı hasadında kilogram başına sadece 70 TL elde etmişlerdir. Bu düşük fiyatlar ve gelir kayıpları, tütün yetiştiricileri için ciddi bir zorluk oluşturmuştur. Tütün yetiştiricilerinin geçimini çocuklarının emeğine dayandırmadan ve sürdürülebilir bir şekilde sağlayabilmeleri için daha adil bir iş düzeninin oluşturulması kaçınılmazdır. Bu, tütün yetiştiriciliği gibi geleneksel sektörlerde çalışan ailelerin refahını artıracak ve çocukların eğitimine odaklanmalarını sağlayacaktır.

Tütün tarlasında çalışan bir aile. Denizli/Tavas, Ağustos 2022

6 Sonuca Yönelik Öngörüler

Türkiye'nin Ege Bölgesi'nde çocukların tütün tarlalarında çalışmaya iten koşullarda bir dönüşüm sağlamak amacıyla yapılan bu çalışma son derece kritiktir. Bu çalışma; paydaşları bilgilendirmek, durumu belgelemek ve önemlisi harekete geçirmek için önemli bir rol oynamaktadır. Denizli'nin Tavas Ovası'nda tütün yetiştiren 20'den fazla aileyle yapılan anketler, saha gözlemleri ve derinlemesine mülakatları içeren kapsamlı bir çalışma sonucunda hazırlanan bu rapor; 10-12 yaşlarındaki çocukların neden ve nasıl tütün tarlalarında, çoğunlukla en yakın aile üyeleriyle birlikte çalışmaya başladıklarını yapısal ve ilişkisel açıdan ortaya koymaktadır. Bu sonuç bölümünde, çalışmanın temel bulgularını ve iç görülerini özetlemekte ve çocuk işçiliğinin temelini oluşturan koşulları dönüştürmeye ve Türkiye'de Şark tipi tütün yetiştiriciliği için insana yakışır çalışma koşulları ve geçimlik ücretler yaratmaya yönelik eylemler için veriye dayalı politika önerileri sunulmaktadır.

Tarımda çocuk işçiliği sadece çocukların temel insan haklarının ihlali değil, aynı zamanda gelişimleri ve sağlıkları üzerinde uzun süreli etkileri olan riskli bir faaliyettir. Ne yazık ki bulgular, sözleşmeli tütün yetiştiriciliği yapan ailelerde çocuk işçiliğine tutarlı ve süregelen bir bağımlılık olduğunu göstermektedir. Aileler tütün yetiştirerek geçimlerini sağlamaya çalışırken, Tavas Ovası'ndaki araştırma alanımız boyunca çocuk işçiliği yaygın bir şekilde gözlemlenmiştir. Küresel tütün mamulleri üreten firmalar, tütün yetiştiriciliğinin tüm risk ve maliyetlerini, üçüncü taraf tütün yaprak firmalarıyla yapılan bağlayıcı sözleşmeler kapsamında kırsal kesimdeki tütün yetiştiricilerine yüklemektedir. Sözleşmelerin düşük getirisi ve yetiştiriciliğin artan maliyetleri dikkate alındığında, tütün yetiştiren aileler ayakta kalabilmek için işgücü maliyetlerini mümkün olduğunca düşürmeye ve işçi için ödenecek ücreti aile içinde tutmaya bağımlı hale gelmiştir. Bu durumda, çocukların işgücü katkılarından faydalanmak aileler için bir çözüm olmaktadır. Ancak, çocukların çalışması genellikle eğitimlerini aksatmakta ve çocuk işçilik sorununu beraberinde getirmektedir (bir tütün yetiştirmeden elde edilen tahmini gider ve gelir için bkz. Tablo 5). Tütün yetiştiren ailelerin çocukları, mevcut yapısal ve piyasa koşulları altında kronik olarak hazır ve ucuz işgücü kaynağı olmaya devam etmektedir.

Tütün işi, fidelerin yetiştirilmesinden dikim ve satışa hazır hale getirmeye kadar yıl boyunca devam etse de çocuklar özellikle Haziran başı ile Ağustos sonu arasındaki emek yoğun hasat döneminde harekete geçirilmektedir. Sahada gözlemlediğimiz üzere çalışan çocukların büyük çoğunluğu eğitimlerine devam etmekte, bu da yukarı doğru sosyal hareketlilik için bir araç olarak görülmekte ve dolayısıyla ebeveynleri tarafından desteklenmektedir. Hasat mevsimi yaz tatiline denk geldi-

ğinden, çalışan çocuklar Eylül'den Haziran başına kadar olan eğitim dönemini kaçırmamaktadır. Bununla birlikte; çocukların tarımsal işlere dâhil edilmesi, tohum ekim, fide büyütme, dikim, sulama ve paketleme gibi işlere katılımı daha az olsa da okulların açık olduğu süre boyunca devam etmektedir. Çocuklar, hasadı Eylül, Ekim ve Kasım aylarında yapılan zeytin yetiştiriciliği gibi tamamlayıcı geçim faaliyetlerine de yardımcı olabilmektedirler.

Gözlemlediğimiz ailelerin neredeyse tamamı mevcut sözleşme sistemi altında tütün yetiştirmekten vazgeçmek istese de, tütün yetiştiriciliğini nispeten güvenli bir gelir kaynağı olarak görmektedir. Tütün yetiştiren aileler bilgi eksikliği, yatırım için krediye kısıtlı erişim ve son dönemdeki enflasyon baskısı gibi nedenlerle başka bir geçim kaynağına geçmek konusunda zorluklarla karşı karşıyadır. Çalışmamızda tespit ettiğimiz üzere, tütün yetiştiren ailelerin genç üyeleri üniversite eğitimi alarak veya kentsel alanlarda alternatif iş bulma yoluyla bölgedeki tütün yetiştiriciliğini terk etme eğilimindedir. Öte yandan, kadınlar arasında, tütün yetiştiriciliğinden çıkma stratejisi olarak kentsel alanda bir eşle evlenme yaygın olarak benimsenmektedir. Kentsel alanlarda bir eşle evlenmek; genellikle daha çeşitli iş olanaklarına, eğitim ve kariyer fırsatlarına erişme ve daha iyi yaşam koşullarına ulaşma umuduyla tercih edilmektedir. Bu strateji, kadınların tütün yetiştiriciliği ile ilişkili zorluklardan kaçınmasına ve kendi geleceklerini kentsel bölgede daha bağımsız bir şekilde şekillendirmelerine olanak sağlamaktadır.

Sonuç olarak tütün yetiştiren birçok aile; sözleşme sistemi altında, dışarıdan gelen işgücünün karşılanamaz olması nedeniyle önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Bu durumda tütün yetiştiricileri, ya uygun fiyatlı işgücü eksikliği nedeniyle tahsis edilen arazi miktarını azaltmakta ya da daha az emek gerektiren örneğin ceviz, zeytin veya kekik gibi ürünlere geçmeyi tercih etmektedir. Bu geçiş, ailelerin daha sürdürülebilir bir geçim kaynağı bulma çabalarını yansıtmaktadır.

Günümüzde Türkiye'de tütün yetiştiriciliğinde iki önemli güç rol oynamaktadır. Bir yandan, aileler arasında tütün tarlalarında çalışacak kişi sayısının azalması nedeniyle tütün tarımı sürekli olarak azalmaktadır. Bu durum, genç nesillerin eğitim almaya ve kentsel alanlarda alternatif iş imkânları aramaya yönelmeleriyle ilişkilendirilmektedir. Bu eğilim, tütün yetiştiriciliği yapan ailelerin gelecekte daha az işgücüne sahip olacaklarını ve bu nedenle tütün tarımının giderek azalacağını göstermektedir. Öte yandan, Türkiye'de üretilen sigaralarda daha yüksek oranda Şark tipi tütün kullanımı yasal olarak zorunlu hale getirilmiştir. Bu da yerli tütününe olan talebi artırmaktadır. Bu bağlamda, tütün tüccarlarının mevcut üretim seviyelerini korumak amacıyla 2023 yılı hasadı için hanelere daha büyük miktarlarda avans ödemeye başladığı gözlenmiştir. Bu kurumsal strateji, birçok haneyi uzun süredir devam eden çocuk işçiliği uygulamasına iten temel nedenlere hitap etmese de muhtemelen genişletilecektir.

7 Öneriler

Anne, baba, büyükanne ve büyükbabaları gibi tütün tarlalarında genellikle yoğun olarak yaz aylarında geceleri çalışan çocuklar, ILO'ya göre "en kötü çalışma biçimlerinden" birini gerçekleştiren yapısal bir yoksulluk döngüsüne hapsolmuş durumdadırlar. Tütün tedarik ve değer zincirinin zirvesinde yer alan küresel sigara şirketleri, tütün yetiştiriciliği risklerinin ve işçi maliyetinin kronik olarak uzun seneler çocuklara yüklenmesinden büyük fayda sağlamaktadır. Bu güçlü aktörler, tütün tarlalarında çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması için önemli bir sorumluluk taşımaktadır. Onların, tütün üretiminin temel paydaşları olarak, insanca çalışma koşullarının ve adil ücretlerin sağlanması için acil adımlar atmaları gerekmektedir. Bu, tütün tarlalarında çalışan çocukların haklarını korumak, onlara eğitim ve yaşanabilir bir gelecek sağlamak için önemli bir adımdır. Tarlalarda değişim, nihayetinde çocukların ucuz emeğine bel bağlayan büyük şirketlerin etkili bir şekilde adım atmasıyla başlayacaktır.

Bu çalışma, Türkiye'de Şark tipi tütün yetiştiriciliği ve çocuk işçiliği arasındaki ilişkiyi ortaya koymakta ve dikkate değer bulgular sunmaktadır. Bu bulgular, daha fazla araştırma yapılmasını ve sorunun çözümüne yönelik etkili eylemlerin alınmasını gerektirmektedir. Çalışma, bu konuda farkındalık oluşturmak; politika yapıcıları ve ilgili paydaşları harekete geçirmek için bir başlangıç noktası sağlamaktadır. Hâlihazırda Türkiye'de tütünde çocuk işçiliğinin boyutlarına ilişkin yayınlanmış bir temel araştırma bulunmadığı gibi, tütün tarımında çocukların çalışma pratiklerine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme de mevcut değildir. Bu temel kavrayış olmadan pratik, güvenilir ve kanıta dayalı politika önerileri formüle etmek güç olacaktır. Tütün tarımında çocuk işçiliğinin ve gece çalışmasının mevcut durumunu tespit etmek üzere, yetiştirme koşullarındaki bölgesel ve coğrafi farklılıkların yanı sıra etnik ve kültürel farklılıklara da özel önem verilerek, Türkiye'de acilen geniş kapsamlı bir araştırma yapılması tavsiye edilmektedir.

Bu çalışmanın temel tavsiyelerinden biri, sözleşme sisteminin çiftçilere tütün yetiştirmek için kullanılan girdilerin gerçek maliyetini yansıtan, tütün yetiştiren hanelere geçimlerini sağlayacak bir ücret sağlayan ve enflasyonist baskıların gerçekliğine duyarlı adil bir fiyat ödeyecek şekilde revize edilmesidir. Bu nedenle, tütün yetiştiricilerinin ücretsiz çocuk işçileri ücretli yetişkin işçilerle yer değiştirmesi için çiftçilerin tütün yetiştirme sürecinde katlandıkları maliyetlerin analiz edilmesi şarttır. Böyle bir çalışma bir gelir-gider analizi içermeli ve arazi büyüklüğü, verim, günlük ücret, sözleşme şartları ve ürün fiyatlandırması gibi çeşitli parametreleri dikkate al-

malıdır. Bu bilgi, sözleşmelerin imzalandığı yetiştirme sezonunun başında sürdürülebilir tütün yetiştiriciliği için adil fiyatların belirlenmesini mümkün kılacaktır.

Öngörülemeyen kriz durumları, sözleşme sürecinde fiyatların uyarlanmasını gerektirebilir. Koronavirüs salgını, enflasyonist baskılar veya doğal afetler gibi faktörler; tütün yetiştiricilerinin mali durumunu olumsuz etkileyebilir. Bu nedenle, sözleşme mekanizmalarında kriz durumlarına yönelik esneklik sağlayan hükümler bulunması önemlidir. Mevcut sistemde tütün yetiştiren haneler tütün yetiştirmeyle ilgili tüm riskleri üstlenmekte, bu da tütün yetiştiricilerinin zor durumda kaldıklarında çocuk işçiliği uygulamalarına başvurma olasılığını artırmaktadır.

Türkiye tütün piyasasında ihtiyaç duyulan yapısal reformun kilit yolu, üretimin her kademesinde tütün yetiştiren çiftçilerle şeffaf ve sistematik bir şekilde ortak bir çalışmaya girilmesidir. Tütün yetiştiricileri, tütünün düzenlenmesi ve satışını etkileyen karar alma süreçlerine doğrudan katılabilmelidir. Türkiye'de bu, kendi bölgelerindeki çiftçilere kaynak sağlayan küçük; yerel kurumlar olan "ziraat odaları" tarafından kolaylaştırılabilir. Sivil toplum ve diğer kar amacı gütmeyen kuruluşlar da tütün yetiştiricilerinin kamu kurumları ve diğer kilit paydaşlarla savunuculuk ve işbirliği için örgütlenmesinde önemli bir rol oynayabilir.

Son olarak, tütün tarımında çocuk işçiliğinin izlenmesi ve ele alınması için ulusal ve yerel düzeyde çok paydaşlı bir koordinasyon çerçevesi oluşturulmalıdır. Yukarıda önerilen çocuk işçiliği uygulamalarının geniş çaplı araştırması ile bilgilendirilen koordinasyon çerçevesi, kamu kurumları, işletmeler, meslek birlikleri ve sivil toplum kuruluşları ile ortaklaşa geliştirilmelidir. Tütün yaprağı satın alan ve tütün mamulleri üreten şirketler, iş dünyası ve insan hakları bağlamında Avrupa Birliği düzeyinde ve özellikle Almanya'da yürürlüğe giren tedarik zinciri ve hesap verilebilirlik düzenlemelerine uyum sağlamalıdır. Bu düzenlemeler, tütünün tedarik zincirinin başından sonuna kadar izlenmesini ve kaynakların sürdürülebilirliğini sağlamayı hedeflemektedir. Tütün yetiştiriciliği sektöründe faaliyet gösteren şirketler üretim süreçlerini, işçi koşullarını, çevresel etkilerini ve diğer sosyal sorumluluk unsurlarını gözlemlemeli ve raporlamalıdır. Bu sayede, tütünün üretiminde yer alan tüm paydaşlar, adil ve sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmek ve tedarik zincirindeki olumsuz etkileri azaltmak için çalışabilir. Bunun dışında, şirketlerin çocuk işçiliğini ortadan kaldırma sorumluluklarını yerine getirmelerini sağlamak için kamu ve sivil toplum kuruluşları tarafından ek izleme ve denetimler yapılmalıdır.

Bu saha çalışması verilerine dayalı öneriler, Türkiye'de tütün yetiştirme koşullarında reform yaparken çocuk işçiliğinin değerlendirilmesi, azaltılması ve nihayetinde sona erdirilmesi için önemli bir başlangıç noktası olabilir. Umarız bu öneriler bir arada uygulanabilir ve bu alanda yapılacak daha kapsamlı çalışmalar ve eylemler için özellikle küresel sigara şirketlerine bir ilham kaynağı olur.

KAYNAKÇA

Ali, Md Yeamin, Abdulla - Al Kafy, Zullyadini A. Rahaman, Md Fakrul Islam, Md Redwanur Rahman, Iffat Ara, Mst Rupali Akhtar, and Akib Javed. 2022. 'Comparative Occupational Health Risk between Tobacco and Paddy Farming People in Bangladesh'. SSM - Mental Health 2 (December): 100061. https://doi.org/10.1016/j.ssmmh.2022.100061. Accessed 10 September 2023.

Alves, Jodel, Fernanda R. Da Silva, Vivian Kahl, Juliana Reyes, Elisiane Lima, Marina B. Abreu, Flávia V. Thiesen, et al. 2020. 'Impact of Nicotine-Induced Green Tobacco Sickness on DNA Damage and the Relation with Symptoms and Alterations of Redox Statusin Tobacco Farmers'. Ecotoxicology and Environmental Safety 206 (December): 111397. Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.1016/j.ecoenv.2020.111397.

Appau, Adriana, Jeffrey Drope, Fastone Goma, Peter Magati, Ronald Labonte, Donald Makoka, Richard Zulu, Qing Li, and Raphael Lencucha. 2020. 'Explaining Why Farmers Grow Tobacco: Evidence From Malawi, Kenya, and Zambia'. Nicotine & Tobacco Research 22 (12): 2238–45. Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.1093/ntr/ntz173.

Assunta, Mary, and E Ulysses Dorotheo. 2016. 'SEATCA Tobacco Industry Interference Index: A Tool for Measuring Implementation of WHO Framework Convention on Tobacco Control Article 5.3'. Tobacco Control 25 (3): 313–18. Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2014-051934.

Baughman, Shima Baradaran, and Stephanie H. Barclay. 2011. 'Colombia Human Rights Law Review 43 (1): 1–63.

Bettcher, Dr Douglas. 2013. 'The Global Tobacco Treaty: Protecting Against Tobacco Industry Interference.' Corporate Accountability International. Accessed 10 September 2023. https://corporateaccountability.org/wp-content/uploads/2017/09/englishtobacco_5.3.pdf

Bharti, Puja, Prerna, Rahul Rana, Gunjan Saini, and Neeraj. 2021. 'Green Tobacco Sickness: A Review'. International Healthcare Research Journal 5 (9): RV6–8. Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.26440/IHRJ/0509.12458.

Boseley, Sarah. 2018. 'The Children Working the Tobacco Fields – "I Wanted to Be a Nurse"'. The Guardian. 2018. http://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/jun/25/tobacco-industry-child-labour-malawi-special-report.

Clark, Madelyn, Peter Magati, Jeffrey Drope, Ronald Labonte, and Raphael Lencucha. 2020. 'Understanding Alternatives to Tobacco Production in Kenya: A Qualitative Analysis at the Sub-National Level'. International Journal of Environmental Research and Public Health 17 (6): 2033. https://doi.org/10.3390/ijerph17062033.

Coraiola, Diego M, and Robbin Derry. 2019. 'Remembering to Forget: The Historic Irresponsibility of U.S. Big Tobacco'. Journal of Business Ethics 166 (2): 233–52. https://doi.org/10.1007/s10551-019-04323-4.

'Denizli'de Tütün Üretimi'. n.d. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Denizli Tarım ve Orman Müdürlüğü. Accessed 11 September 2023. https://denizli.tarimorman.gov.tr/Haber/855/Denizlide-Tutun-Uretimi.

De Lorenzo, Daniela. 2021. 'Ending Tobacco Farming Could Free Over 4 Million Hectares Across 120 Countries'. https://www.forbes.com/sites/danieladelorenzo/2021/05/31/ending-tobacco-farming-could-free-over-4-million-hectares-across-120-countries/

Drope, Jeffrey, Fastane Goma, and Peter Magati. 2022. 'Tobacco Growing and the Environment: An Unfolding Global Disaster - NCI'. National Cancer Institute. Center for Global Health Spotlight Blog. https://www.cancer.gov/about-nci/organization/cgh/blog/2022/worldnotobaccoday2022.

Eichborn, Sonja von. 2018. 'Case Studies on Alternative Livelihoods to Tobacco'. Unfairtobacco. Accessed 11 September 2023. https://unfairtobacco.org/en/case-studies-on-alternative-livelihoods-to-tobacco/.

FAOSTAT. 2020. "Production: Crops and Livestock Products, Unmanufactured Tobacco (Production Quantity, Tonnes)." Food and Agriculture Organization of the United Nations. FAOSTAT Data. 2020. https://www.fao.org/faostat/en/#data.

FCTC 'Guidelines for Implementation of Article 5.3'. 2008. WHO Framework Convention on Tobacco Control. https://fctc.who.int/publications/m/item/guidelines-for-implementation-of-article-5.3.

Foundation For A Smoke-Free World. 2018. 'This Is the Time to Transform Smallholder Tobacco Farmers' Livelihoods'. The New York Times, 5 December 2018, sec. T Brand. https://www.nytimes.com/paidpost/foundation-for-a-smoke-free-world/this-is-the-time-to-transform-smallholder-tobacco-farmers-livelihoods.html.

Gilmore, Anna B., Gary Fooks, Jeffrey Drope, Stella Aguinaga Bialous, and Rachel Rose Jackson. 2015. 'Exposing and Addressing Tobacco Industry Conduct in Low-Income and Middle-Income Countries'. The Lancet 385 (9972): 1029–43. https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)60312-9.

Hirschhorn, N. 2004. 'Corporate Social Responsibility and the Tobacco Industry: Hope or Hype?' Tobacco Control 13 (4): 447–53. https://doi.org/10.1136/tc.2003.006676.

Human Rights Watch. 2014. 'Tobaccos Hidden Children: Hazardous Child Labor In United States Tobacco Farming'. https://www.hrw.org/reports/CRD_Tobacco_brochure_spreads.pdf.

Human Rights Watch. 2015. 'Teens of Tobacco Fields: Child Labor in United States Tobacco Farming'. https://www.hrw.org/report/2015/12/09/teens-tobacco-fields/child-labor -united-states-tobacco-farming.

Human Rights Watch. 2018. 'A Bitter Harvest: Child Labor and Human Rights Abuses on Tobacco Farms in Zimbabwe'. https://www.hrw.org/report/2018/04/05/bitter-harvest/child-labour -and-human-rights-abuses-tobacco-farms-zimbabwe.

Hussain, AKM Ghulam, Abu Shara Shamsur Rouf, Shafiun Nahin Shimul, Nigar Nargis, Tara Mona Kessaram, Syed Mahfuzul Huq, Jagdish Kaur, Md Khairul Alam Shiekh, and Jeffrey Drope. 2020. 'The Economic Cost of Tobacco Farming in Bangladesh'. International Journal of Environmental Research and Public Health 17 (24): 9447. https://doi.org/10.3390/ijerph17249447.

IGTA. 2023. 'ATLAS: Tobacco Growing in Figures'. https://atlas.tobaccoleaf.org/.

ILO. 2003. 'Employment Trends in the Tobacco Sector: Challenges and Prospects'. Geneva. https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2002/102B09_362_engl.pdf.

ILO. 2014. 'Tobacco Sector Employment Statistical Update'. Geneva. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---sector/documents/publication/wcms_329284.pdf.

ILO. 2017. 'ILO Cooperation With The Tobacco Industry In The Pursuit Of The Organization's Social Mandate'. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_545944.pdf.

ILO, and UNICEF. 2021. 'Child Labour Rises to 160 Million – First Increase in Two Decades'. 2021. https://www.unicef.org/press-releases/child-labour-rises-160-million-first-increase-two-decades.

ILO 2022. 'What Is Child Labor?' https://www.ilo.org/ipec/facts/WorstFormsofChildlabor/lang--en/index.htm.

Jakpor, Philip. 2012. 'Nigeria: How British American Tobacco Undermines the WHO FCTC through Agricultural Initiatives: Invited Commentary'. Tobacco Control 21 (2): 220–220. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2011-050411.

Janet Chung-Hall, Lorraine Craig, Shannon Gravely, Natalie Sansone, and Geoffrey T Fong. 2019. 'Impact of the WHO FCTC over the First Decade: A Global Evidence Review Prepared for the Impact Assessment Expert Group'. Tobacco Control Vol.28 (2): s119–28. Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2018-054389.

Jawad A. Al-Lawati, and Stella A. Bialous. 2021. 'Tactics of the Tobacco Industry in an Arab Nation: A Review of Tobacco Documents in Oman'. Tobacco Control Vol. 32 (3). Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2021-056623.

Jeffrey Drope, and Peter Magati. 2022. 'Tobacco Growing and the Environment: An Unfolding Global Disaster - NCI'. CgvBlogPost. National Cancer Institute. 27 May 2022. https://www.cancer.gov/about-nci/organization/cgh/blog/2022/worldnotobaccoday2022.

Joardar, Jagadish Chandra, Kaniz Fathema, and Sudipa Basu. 2022. Effect of Tobacco Cultivation on Soil Fertility and Farmer's Profitability in the Socio-Economic Perspective of Bangladesh. https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1388464/v1.

Joossens, Luk, and Martin Raw. 2014. 'The Tobacco Control Scale 2013 in Europe'. Association of European Cancer Leagues.

Kagaruki, Lutgard Kokulinda. 2018. 'Alternative Crops to Tobacco: A Gateway for Tobacco Farmers Ruvuma Region, Southern Tanzania'. Tobacco Induced Diseases 16 (1). https://doi.org/10.18332/tid/84721.

Kayaalp, Ebru. 2014. 'Farmers as Dispossessed Citizens. The Remaking of the Tobacco Market in Adıyaman'. Ethnologie française 44 (2): 207–14. https://doi.org/10.3917/ethn.142.0207.

Kayaalp, Ebru. 2016. Remaking Politics, Markets and Citizens in Turkey: Governing through Smoke. London.

Kelly. 2018. 'ILO Ends Contracts With Tobacco Companies – Will It Be Forever?' Framework Convention Alliance. https://fctc.org/ilo-ends-contracts-with-tobacco-companies-will-it-be-forever/.

Kowa, John, Aziz Wakibi, and Musema Tairi. 2019. 'An Empirical Investigation into Viable Alternative Livelihoods to Tobacco Growing: A Case Study Involving Farmers in Maracha District in Uganda'. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.33370.29126.

Kumar, Praveen, Rachel Ann Barry, Muralidhar M. Kulkarni, Veena Ganesh Kamath, Rob Ralston, and Jeff Collin. 2022. 'Institutional Tensions, Corporate Social Responsibility and District-Level Governance of Tobacco Industry Interference: Analysing Challenges in Local Implementation of Article 5.3 Measures in Karnataka, India'. Tobacco Control 31 (Suppl 1): s26–32. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2021-057113.

Labonté, Ronald, Raphael Lencucha, Jeffrey Drope, Corinne Packer, Fastone M. Goma, and Richard Zulu. 2018. 'The Institutional Context of Tobacco Production in Zambia'. Globalization and Health 14 (1): 5. https://doi.org/10.1186/s12992-018-0328-y.

Lecours, Natacha. 2014. 'The Harsh Realities of Tobacco Farming: A Review of Socioeconomic, Health and Environmental Impacts'. In Tobacco Control and Tobacco Farming: Separating Myth from Reality, edited by Daniel Buckles, Natacha Lecours, and Wardie Leppan, 99–138. Anthem Press. https://www.cambridge.org/

core/books/tobacco-control-and-tobacco-farming/harsh-realities-of-tobacco-farming-a-review-of-socioeconomic-health-and-environmental-impacts/9D8424E6B9913D0CE550D3F12F9792D8.

Lecours, Natacha, Guilherme E. G. Almeida, Jumanne M. Abdallah, and Thomas E. Novotny. 2012. 'Environmental Health Impacts of Tobacco Farming: A Review of the Literature'. Tobacco Control 21 (2): 191–96. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2011-050318.

Lencucha, Raphael, Jeffrey Drope, Peter Magati, and Gumilang Aryo Sahadewo. 2022. 'Tobacco Farming: Overcoming an Understated Impediment to Comprehensive Tobacco Control'. Tobacco Control 31 (2): 308–12. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2021-056564.

Lencucha, Raphael, Takondwa Moyo, Ronald Labonte, Jeffrey Drope, Adriana Appau, and Donald Makoka. 2020. 'Shifting from Tobacco Growing to Alternatives in Malawi? A Qualitative Analysis of Policy and Perspectives'. Health Policy and Planning 35 (7): 810–18. https://doi.org/10.1093/heapol/czaa057.

Levy, David T., Frank Chaloupka, and Joseph Gitchell. 2004. 'The Effects of Tobacco Control Policies on Smoking Rates: A Tobacco Control Scorecard'. Journal of Public Health Management and Practice: JPHMP 10 (4): 338–53. https://doi.org/10.1097/00124784-200407000-00011.

Lorenzo, Daniela De. 2021. 'Ending Tobacco Farming Could Free Over 4 Million Hectares Across 120 Countries'. Forbes. 2021. https://www.forbes.com/sites/danieladelorenzo/2021/05/31/ending-tobacco-farming-could-free-over-4-million-hectares-across-120-countries/.

Mac Baren. 2022. 'Oriental Tobacco'. Mac Baren Tobacco Company (blog). https://mac-baren.com/meet-the-master-blender/oriental-tobacco/.

Mbaye, D. K., and H. Kelvin Mulungu. 2014. 'Choice of Alternative Crop Enterprises among Smallholder Tobacco Farmers in Teso District, Kenya: A Multinomial Logit Analysis'. African Journal of Agricultural Research 9 (22): 1721–28. https://doi.org/10.5897/AJAR2014.8617.

McMahon, Lance R. 2019. 'Green Tobacco Sickness: Mecamylamine, Varenicline, and Nicotine Vaccine as Clinical Research Tools and Potential Therapeutics'. Expert Review of Clinical Pharmacology 12 (3): 189–95. https://doi.org/10.1080/17512433.2019.1570844.

Magati, Peter, Raphael Lencucha, Qing Li, Jeffrey Drope, Ronald Labonte, Adriana Boakyewaa Appau, Donald Makoka, Fastone Goma, and Richard Zulu. 2019a. 'Costs, Contracts and the Narrative of Prosperity: An Economic Analysis of Smallholder Tobacco Farming Livelihoods in Kenya'. Tobacco Control 28 (3): 268–73. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2017-054213.

Mango, Lawrence, and Andrew Tapiwa Kugedera. 2022. 'Pitfalls and Prospects of Contract Farming to Smallholder Tobacco Farmers in Shamva District, Zimbabwe'. International Journal of Agriculture Environment and Food Sciences 6 (1): 189–96. https://doi.org/10.31015/jaefs.2022.1.24.

Marina. 2016. 'American Blend: The Perfect Mix'. Eurotabaco Blog (blog). 2016. https://www.eurotabaco.es/blog/2016/about-tobacco/american-blend-the-perfect-mix/?-lang=en.

Masanotti, Giuseppe Michele, Elia Abbafati, Elena Petrella, Simone Vinciguerra, and Fabrizio Stracci. 2019. 'Intensive Tobacco Cultivations, a Possible Public Health Risk?' Environmental Science and Pollution Research 26 (12): 12616–21. https://doi.org/10.1007/s11356-019-04239-6.

Neuburger, Mary C. 2013. 'Balkan Smoke: Tobacco and the Making of Modern Bulgaria'. Cornell University Press (blog). Accessed 11 September 2023. https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501705724/balkan-smoke/www.cornellpress.cornell.edu/book/9781501705724/balkan-smoke/.

NCI and WHO. 2016. 'The Economics of Tobacco and Tobacco Control | Division of Cancer Control and Population Sciences (DCCPS)'. National Career Institute. Accessed 11 September 2023. https://cancercontrol.cancer.gov/brp/tcrb/monographs/monograph-21.

Official Gazette. 2003. 'Labor Law No. 4857'. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4857.pdf.

Otañez, M. G., M. E. Muggli, R. D. Hurt, and S. A. Glantz. 2006. 'Eliminating Child Labour in Malawi: A British American Tobacco Corporate Responsibility Project to Sidestep Tobacco Labour Exploitation'. Tobacco Control 15 (3): 224–30. https://doi.org/10.1136/tc.2005.014993.

Otañez, Marty. 2007. 'The Smoking Wallet: An Anthropologist Meets Transnational Tobacco Corporations in Malawi'. In Money. Routledge.

Otañez, Marty G., Hadii Mamudu, and Stanton A. Glantz. 2007. 'Global Leaf Companies Control the Tobacco Market in Malawi'. Tobacco Control 16 (4): 261–69. https://doi.org/10.1136/tc.2006.019273.

Otañez, Marty. 2014. 'Gentleman, Why Not Suppress the Prices? : Global Leaf Demand and Rural Livelihoods in Malawi'. Edited by Wardie Leppan, Daniel Buckles, and Natacha Lecours. Tobacco Control and Tobacco Farming: Separating Myth from Reality. https://www.academia.edu/8582988/_Gentleman_why_not_suppress_the_prices_Global_leaf_demand_and_rural_livelihoods_in_Malawi.

Özçelik, Ahmet, Ahmet Turan, and Harun Tanrıvermiş. 1999. 'Türkiye'De Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım Ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı İle Üretici Geliri Üzerine Etkileri'. Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü.

https://arastirma.tarimorman.gov.tr/tepge/Sayfalar/Detay.aspx?TermId=7f477a-6a-a8ea-4497-9ddb-173030b5be42&UrlSuffix=27%2FTarim-Urunleri-Piyasalari.

PMI. 2019. 'Delivering A Smoke-Free Future: Progress Toward A World Without Cigarettes'. https://pmidotcom3-prd.s3.amazonaws.com/docs/default-source/sustainability-reports-and-policies/pmi-integrated-report-2019.pdf.

PMI. 2022. 'Tobacco Farming'. https://www.pmi.com/tobacco-economics/tobacco-farming-and-curing. Accessed 10 September 2023.

PMI. 2022. 'What Does Our Sustainable Future Look Like?' https://www.pmi.com/sustainability. Accessed 10 September 2023.

PMI. 2023. 'Tobacco Economics'. https://www.pmi.com/tobacco-economics. Accessed 10 September 2023.

Ramos, Athena K. 2018. 'Child Labor in Global Tobacco Production: A Human Rights Approach to an Enduring Dilemma'. Health and Human Rights 20 (2): 235–48.

Redwan, Zaher. 2018. 'Alternative Crop for Tobacco Farming in Lebanon - an Effective Tool to Change and Educate on Tobacco Environmental and Economical Impact'. Tobacco Induced Diseases 16 (1). https://doi.org/10.18332/tid/84630.

Reubi, David, and Virginia Berridge. 2016. 'The Internationalisation of Tobacco Control, 1950–2010'. Medical History 60 (4): 453–72. https://doi.org/10.1017/mdh.2016.97.

Sahana, Dr K. 2020. 'Environmental Impact Of Tobacco Production, Consumption And Disposal – A Comprehensive Review.' Clinical Medicine 07 (2): 6.

Sarah Bosely. 2018. 'The Children Working the Tobacco Fields – "I Wanted to Be a Nurse"'. The Guardian.

http://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/jun/25/tobacco-industry-child-labour-malawi-special-report.

Sonika Achalli, Shishir Ram Shetty, and Subhas G Babu. 2012. 'The Green Hazards: A Meta-Analysis of Green Tobacco Sickness | International Journal of Occupational Safety and Health'. International Journal of Occupational Safety and Health Vol.2 (No.1). Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.3126/ijosh.v2i1.4963.

Stella Aguinaga Bialous. 2019. 'Impact of Implementation of the WHO FCTC on the Tobacco Industry's Behaviour'. Tobacco Control Vol.28 (2): s94–96. Accessed 10 September 2023. https://doi.org/10.1136/tobaccocontrol-2018-054808.

STOP. 2021. 'The Tobacco Industry: A Hindrance to the Elimination of Child Labor'. https://exposetobacco.org/wp-content/uploads/Child-labor -Brief.pdf.

Şahin, Güven, and Nuran Taşlıgil. 2014. 'Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliğinin Tarihsel Gelişimi ve Coğrafi Dağılımı'. Doğu Coğrafya Dergisi 18 (30).

TADB. 2021. 'Tütün Piyasası İstatistikleri'. Tütün ve Tütün Mamulleri Daire Başkanlığı, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. 2021. https://www.tarimorman.gov.tr/TADB/Menu/22/Tutun-Ve-Tutun-Mamulleri-Daire-Baskanligi.

TADB. 2023. 'Tütün Ticareti Yetki Belgesine Sahip Gerçek Ve Tüzel Kişilere Ait Bilgiler'. Tütün ve Tütün Mamulleri Daire Başkanlığı, T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. 2023. https://www.tarimorman.gov.tr/TADB/Menu/22/Tutun-Ve-Tutun-Mamulleri-Daire-Baskanligi.

TBMM. 2001. 'Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurul Tutanağı 21. Dönem 4. Yasama Yılı 42. Birleşim 26/Aralık /2001 Çarşamba'. https://www5.tbmm.gov.tr//develop/owa/tutanak_g.birlesim_baslangic?P4=6789&P5=b&page1=67&page2=67.

Testai, Emanuela. 2022. 'Environmental pollution associated to tobacco use: from farming to disposal'. Tabaccologia 20 (2): 19–25. https://doi.org/10.53127/tblg-2022-A012.

'Tobacco Products Market Share & Size | Global Analysis by 2028'. 2022. The Insight Partners. 2022. https://www.theinsightpartners.com/reports/tobacco-products-market.

Tütün Eksperleri Derneği. 2020. 'Tütün Raporu'. http://tutuneksper.org.tr/files/sidebar/Tutun_Raporu_3f8e8dbgv7u08.pdf.

Unfairtobacco. 2018. 'Open Letter to ILO'. https://unfairtobacco.org/wp-content/uploads/2018/10/ILO-Oct-2018-Sign-on-letter-with-signatures_1.pdf.

USDOL. 2020. '2020 List Of Goods Produced By Child Labor or Forced Labor'. Washington, DC. https://humantraffickingsearch.org/wp-content/uploads/2020/10/2020_TVPRA_List_Online_Final.pdf.

USDOL. 2022 '2022 List Of Goods Produced By Child Labor Or Forced Labor'. Washington, DC. https://www.dol.gov/sites/dolgov/files/ILAB/child_labor_reports/tda2021/2022-TVPRA-List-of-Goods-v3.pdf.

Eloise Trenda. 2023. 'Largest Tobacco Companies Worldwide 2021'. Statista. https://www.statista.com/statistics/942132/leading-10-tobacco-companies-worldwide-based-on-net-sales/.

WHO. 2009. 'History of the World Health Organization Framework Convention on Tobacco Control'. Geneva. https://apps.who.int/iris/handle/10665/44244.

WHO. 2009b. 'Tobacco Industry Interference with Tobacco Control'. https://escholarship.org/uc/item/98w687x5.

WHO. 2012. 'Tobacco Industry Interference: A Global Brief." WHO/NMH/TFI/12.1. World Health Organization'. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/165254/Tobacco-Industry-Interference-A-Global-Brief.pdf.

WHO. 2021a. 'WHO Report on the Global Tobacco Epidemic 2021: Addressing New and Emerging Products'. World Health Organization.

WHO. 2021b. 'Protect the Environment, World No Tobacco Day 2022 Will Give You One More Reason to Quit'. December 13, 2021.

WHO. 2022. 'Tobacco: Poisoning Our Planet'. https://www.who.int/publications/i/item/9789240051287.

WHO. 2022a. '2021 Global Progress Report on Implementation of the WHO Framework Convention on Tobacco Control'. Geneva: World Health Organization. https://apps.who.int/iris/handle/10665/351735.

WHO. 2022b. 'Tobacco: Poisoning Our Planet'. World Health Organization. https://www.who.int/publications/i/item/9789240051287

Yvette van der Eijk, Stella A. Bialous, and Stanton Glantz. 2018. 'The Tobacco Industry and Children's Rights'. American Academy of Pediatrics 141 (5): e20174106. https://doi.org/10.1542/peds.2017-4106.

Zappe, Ana Letícia, Priscila Fernandes de Oliveira, Ricardo Boettcher, Adriane Lawisch Rodriguez, Ênio Leandro Machado, Pâmela Andréa Mantey dos Santos, Diosnel Antonio Rodriguez Lopez, and Manuel Arlindo Amador de Matos. 2020. 'Human Health Risk and Potential Environmental Damage of Organic and Conventional Nicotiana Tobaccum Production'. Environmental Pollution 266 (November): 114820. https://doi.org/10.1016/j.envpol.2020.114820.

KALKINMA
ATÖLYESİ